ԲԱՅԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

(Կառուցվածքային վերլուծություն)

Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ
Հայկական ՍՍՌ ԳԱ թղթակից-անդամ

Ա. ՀԻՄՔԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից հայերենի խոնարհման համակարգին նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ ընդունված տեսակետն այն է, որ բայն ունի երկու հիմք առաջին *և* երկրորդ *կամ* ներկայի *և* անցյալի *կամ* անորոշի *և* կատարյալի. *այս անվանումներից յուրաքանչյուրը որոշ չափով պայմանական է, ուստի և՝ առանձին քննության առարկա չդարձնելով, կգործածենք* անկատարի *և* կատարյալի *հիմքեր անվանումները՝ նույնպիսի պայմանականությամբ։ Երկու հիմքերի տարբերակումը պայմանավորված է բոլոր բայաձևերի մեջ անփոփոխ կերպով հանդես եկող բայական բաղադրիչների առանձնացումով, այսպես* կարդալ, կարդում, կարդա, կարդամ *բայաձևերում անփոփոխ կերպով ունենք* կարդ- *բաղադրիչը, իսկ* կարդացի, կարդացող, կարդացած *ձևերում՝* կարդաց-. *հետևաբար՝* կարդալ *բայն ունի երկու հիմք՝* կարդ- *և* կարդաց-: *Առերևույթ ճիշտ թվացող այս սկզբունքը թեև ընդհանուր ճանաչման է արժանացել, բայց չի արդարանում ժամանակակից հայերենի բայաձևերի ձևաբանական վերլուծությամբ։ Դանն այն է, որ մեր լեզվում որոշ բայաձևեր կազմվում են անորոշ դերբայից, ինչպես՝* կարդալ-իս, կարդալ-ու, կարդալ-իմ, *այլև ժողովրդական-խոսակցական՝* կարդալ-են, *իսկ այս նշանակում է, թե ձևակազմության մեջ մենք ունենք երկուսից ավելի հիմք։ Բայահիմքերի ոչ ճիշտ տարբերակումն ու որոշումը ավանդական բնույթ է կրում և գալիս է Մ. Աբեղյանից։ Ինչպես իր վաղ շրջանի աշխատություններում, այնպես էլ 1931 թ. հրատարակած «Հայոց լեզվի տեսություն» մեծարժեք գրքում, որ դարագլուխ կազմող գործ է աշխարհարարի ուսումնասիրության պատմության մեջ, Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ «Ինչպես դրարարում, նույնպես և աշխարհարարում խոնարհման ձևերը կազմվում են երկու բնի վրա՝ Ներկայի և կատարյալի բներ։ Ներկայի բնին պատկանում են՝ ըղձական ներկա ու անցյալ և արգելական, իսկ կատարյալի բնին՝ սահմ. անցյալ կատարյալ և հրամայական»[1]։ Հայտնի է, որ Մ. Աբեղյանն ստեղծեց աշխարհարարի կառուցվածքին համապատասխանող քերականական սխեմաներ. բայահիմքերի (իր անվանումով՝ բների) այս բնորոշումը կարծես հակասում է դրան և առաջին հայացքից թվում է, թե նա, այս դեպքում անհետևողականություն ցուցաբերելով, պարզապես որդեգրել է գրաբարյան սխեման։ Բայց իրականում այդպես չէ։ Մ. Աբեղյանը առաջնորդվում*

---

1 Պրոֆ. Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931, էջ 340։

էր որոշակի տեսությամբ և, այդ տեսության դիրքերից ելնելով, դերբայները բայ չէր համարում, այլ հատկացնում էր տարբեր խոսքի մասերի, դրան համապատասխան էլ, դերբայների կազմությունը նրա համար բայերի ձևակազմության մեջ չէր մտնում, այլ ընդհանրապես բառակազմության մեջ։ Այսպիսով, բայի հիմքերի բնորոշման համար մնում էին բուն բայական ձևերը, կամ այլ կերպ՝ պարզ ձևերը, իսկ դրանց մեջ իրոք որ կարելի է գտնել միայն երկու հիմք կամ բուն՝ ներկայի և կատարյալի (կամ անցյալի)։ Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Արեղյանի մոտեցումը միանգամայն տրամաբանական էր, հետևողական և իր տեսության համաձայն՝ լիովին պատճառաբանված։ Նրա հաջորդները, հրաժարվելով այդ տեսությունից, ճիշտ կերպով դերբայները համարեցին բայական ձևեր (ոչ դիմավոր) և դրանով իսկ վերափոխեցին բայաձևերի սխեման, վերջինիս մեջ մտցնելով նաև դերբայների կազմությունը[2], բայց մեխանիկորեն ընդունեցին հիմքերի այն տարբերակումը, որ համապատասխանում էր նրա տեսությանը։ Հետևանքը, բնականաբար, այն եղավ, որ ստացվեց մի անհետևողական ու ոչ տրամաբանական սխեմա, որը չի ներկայացնում մեր լեզվի բայի ձևաբանական կառուցվածքը։ Ցավալի է, որ Ա. Արրահամյանի արժեքավոր աշխատության մեջ էլ կրկնվում է այդ. «Ժամանակակից հայերենի բայական ձևերի կազմության մեջ,—գրում է նա,—համապատասխան ձևույթների կցումով ամբողջական ձևեր կազմող ընդհանուր մասի բնույթի ու կազմության հաշվառումով կարելի է ընդունել երկու հիմք՝ ա) անորոշ դերբայի (կամ ներկայի), բ) անցյալ կատարյալի»[3]։ Այս հարցում յուրահատուկ դիրք է գրավում պրոֆ. Ռ. Սևակը, որ հավանաբար այդ անճշտությունը նկատելով, իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության մեջ առհասարակ բայահիմքերի մասին ոչինչ չի խոսում, և յուրաքանչյուր դերբայի կամ եղանակային ձևի կազմությունը բացատրում է առանձին, ինչպես, օրինակ, «Ու ածանցը կցվում է անորոշ դերբայի վերջից, մինչդեռ -ում ածանցը դրվում է անորոշի ել և ալ ածանցների տեղը»[4]։ Այդպես և՝ մյուս բայաձևերը։

Քննելով ժամանակակից հայերենի բայաձևերը, մենք գտնում ենք, որ պետք է վերանայել բայահիմքերի հիշյալ տեսությունը։ ԲայաՀիմք ասելով մենք հասկանում ենք բայի այն մասը, որից, վերջավորությունների հավելումով, ստացվում են զանազան ձևեր, այլ կերպ ասած՝ բայաձևերի վերջավորություններից առաջ հանդես եկող մասը բայահիմք է, օրինակ՝ գտն-ել, գտն-ում, գտն-ող, գտն-եմ բայաձևերի մեջ վերջավորություններից առաջ ունենք բոլոր այդ ձևերի համար ընդհանուր գտն-մասը, և դա էլ հենց մի բայահիմք է։ Այդ սահմանումից ելնելով, բերենք կարդալ բայի հնարավոր դերբայական ձևերն ու եղանակային ձևերից առաջին (հրամայականի համար երկրորդ) դեմքի ձևերը.

Կարդ-ալ, կարդ-ում, կարդ-ա, կարդ-ամ, կարդ-այի, կարդաց-ի, կարդաց-ել, կարդաց-ած, կարդաց-ող, կարդաց-ե՛, կարդալ-ու, կարդալ-իս, կարդալ-իմ, (կարդալ-են)։

---

2 Տե՛ս, օրինակ, Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954, էջ 291, Հ. Խ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953, էջ 236 և այլն։

3 Ա. Ա. Արրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, I, Երևան, 1962, էջ 327։

4 Դ ո ւ ր գ ե ն Ս և ա կ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955, էջ 296։

Այս ձևերի համադրությունից պարզ կերպով երևում է, որ մենք ունենք երեք բայահիմք.

1) կարդ-, որից կազմվում են անորոշ, անկատար և ժխտական դերբայները, ըղձականի ներկան ու անցյալը և հրամայականի եզակին.

2) կարդաց-, որից կազմվում են ենթակայական, հարակատար, վաղակատար դերբայները, անցյալ կատարյալը և հրամայականի հոգնակին.

3) կարդալ-, որից կազմվում են երեք (կամ չորս) դերբայներ՝ ապառնի, անկատարի ձևերից մեկը, ապառնիի երկրորդ ձևը (և «ընթացակցականը»)[5]:

Այս երեք կարգի հիմքերը մենք կարող ենք գտնել նաև բոլոր մյուս բայատիպարներից կազմվող բայաձևերում, թեև ձևակազմության որոշ չափով տարբեր ոլորտներով, ինչպես՝

1. գր-ել, -ում, -իր, -ի, -եմ, -ես, -ող, -ած, -ել
   գրվ-ել, -ում, -իր, -ի, -եմ, -ես, -ող, -ած, -ել
   վերցն-ել, -ում, -ի, -եմ, -ես, -ող
   գտն-ել, -ում, -ի, -եմ, -ես, -ող
   կտրտ-ել, -ում, -իր, -ի, -եմ, -ես, -ող, -ած, -ել
   մոտեն-ալ, -ում, -ա, -ամ, -այի
   հեռան-ալ, -ում, -ա, -ամ, -այի
2. գրեց-ի, -եք,
   գրվեց-ի, -եք
   վերցր-ի, -ու, -եք, -ած, -ել
   գտ-ա, -իր, -եք, -ած, -ել
   կտրեց-ի, -եք,
   մոտեց-ա, -իր, -եք, -ող, -ած, -ել
   հեռաց-ա, -իր, -եք, -ող, -ած, -ել
3. գրել-ու, -իս, -իք, (-են)
   գրվել-ու, -իս, -իք, (-են)
   վերցնել-ու, -իս, -իք, (-են)
   գտնել-ու, -իս, -իք, (-են)
   կտրտել-ու, -իս, -իք, (-են)
   մոտենալ-ու, -իս, -իք, (-են)
   հեռանալ-ու, -իս, -իք, (-են)

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր կարգի բայերն էլ ունեն երեքական հիմք. այդ հիմքերից առաջին երկուսը կկոչենք կերպային հատկանիշով՝ անկատարի բայահիմք (1) և կատարյալի բայահիմք (2), իսկ երրորդը՝ դերբայական բայահիմք, համաձայն այն բանի, որ և՛ այդ բայահիմքն արդեն մի դերբայական ձև է, և՛ նրանից կազմվող բայաձևերը դերբայներ են: Այն, որ երրորդ (դերբայական) բայահիմքը մի որոշ բայաձև է (անորոշ դերբայ), չի կարող որևէ նշանակություն ունենալ, որովհետև լեզուների մեջ շատ սովորական երևույթ է որևէ քերականական ձևի որպես հիմք հանդես գալն ուրիշ ձևերի համար. հենց ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգում էլ այդ երևույթն ունենք. օրինակ՝ ճոր, մրոջ սեռական հոլովն են ճայր, մույր բառերի, բայց և՝ բացառական ու գործիական հոլովների հիմքն են:

Թե ո՛ր բայահիմքից ի՛նչ բայաձևեր են կազմվում ո՛ր տիպի բայերի համար, կքննենք ստորև: Այստեղ անհրաժեշտ է պարզել բայահիմքերի կազմությունը:

5 Պայմանականորեն առայժմ գործածվող անվանումներն ենք բերում. ստորև կանդրադառնանք այդ անվանումներին:

Դերբայական բայահիմքը, բոլոր բայերի համար անխտիր, կազմվում է -ալ կամ -ել վերջավորությամբ. -ել վերջավորությունն ստանում են բոլոր կերպային-բառակազմական և սեռային քերականական ածանցներով բաղադրված բայերը, և, չ հիմքակազմ ձևույթներով բայերը և այն պարզ բայերը, որոնք բնաձայնական-նմանաձայնական կամ վերլուծության-դառնալիության բայեր չեն։ Թեև -ել վերջավորությամբ ունենք այս վերջին երկու կարգի բայերից էլ, ինչպես՝ վայել, ավաղել, կարկաչել, դեղնել, ապշել, կարմրել և այլն, բայց դա չի խախտում ընդհանուր օրինաչափությունը, հետևյալ պատճառներով. ա) բնաձայնական-նմանաձայնական այն բայերը, որոնք -ել վերջավորությունն ունեն կամ ավանդական (հնից եկող) բայեր են կամ բարբառային, ուստի և պատրաստի ձևեր են, տարբեր աղբյուրներից ստացված, և ոչ թե մեր լեզվին հատուկ կազմություններ. բ) թեև -ել վերջավորությամբ վերածման բայեր ունենք, բայց դրանք բոլորն էլ ունեն կամ կարող են ունենալ -անալ ձևով զուգահեռ, ըստ որում դրանց միջև որոշակի իմաստային տարբերություն կա. կարմրել նշանակում է «կարմիր գույն ստանալ, շիկնել», իսկ կարմրանալ՝ «կարմիր դառնալ», ապշել «ապշության վիճակի մեջ ընկնել», իսկ՝ ապշանալ «ապուշ դառնալ» և այլն. առաջինները նշանակում են որևէ հատկանիշ ձեռքերել՝ ստանալ. իսկ երկրորդները՝ որևէ հատկանիշի վերածվել՝ փոխարկվել, որևէ բան դառնալ, այլ կերպ ասած՝ առաջինները վերածության-ստացողական բայեր են, երկրորդները՝ վերածության-դառնալիության բայեր:

Դառնալ, բառնալ, բանալ բայերը թեև ունեն և հիմքակազմ ձևույթը, բայց մեր լեզվի մեջ հնից ժառանգվել են -ալ վերջավորությամբ, ըստ որում բառնալ և բանալ այժմ փոխարինվում են բեռնել (և բարձել) և բացել ձևերով, որոնք և՛ ավելի կենսունակ են, և՛ մեր արդի գրական լեզվի բայակազմության համակարգին հարազատ։

Մյուս՝ -ալ վերջավորությունն ստանում են -ևն, -ան ձևույթներով (վերածության-դառնալիության) բայերը և բնաձայնական-նմանաձայնական պարզ կամ կրկնավոր բայերը, ինչպես՝ մեծանալ, լավանալ, տաքանալ, զնգալ, վշշալ, թշշալ, կչկչալ, ֆչֆչալ և այլն։ Այս վերջավորությունն են ստանում նաև -կոտ կերպային-բառակազմական ածանցն ունեցող երկու բայերը՝ բոցկլտալ, կայծկլտալ:

Մի խումբ պարզ բայեր անորոշ դերբայում ունեն -ալ վերջավորությունը թեև բնաձայնական բայեր չեն, ինչպես՝ կարդալ, խաղալ, դողալ, տենչալ, աղալ և այլն։ Այդ բոլոր բայերը ավանդաբար ժառանգված (մի քանիսը բարբառներից մուտք գործած) բայեր են։ Մեր լեզվի արդի բայակազմության ու հիմքակազմության համակարգը որևէ օրինաչափություն չի դրսևորում այդ ձևերի կազմության մեջ. չկա որևէ կանոն, որը ասեր, թե խաղ, տենչ, դող և նման բառերից անորոշ դերբայը պետք է կազմենք -ալ վերջավորությամբ։ Այդպես էլ -ան- ձևույթով բայերից մի մասը վերածության-դառնալիության իմաստ չի արտահայտում, ինչպես՝ մոռանալ, վերանալ («ոչնչանալ» իմաստով), գողանալ, գլանալ, ցանկանալ և այլն։ Սրանք նույնպես հնավանդ բայեր են։ Վերջապես, -ևն ձևույթով բայերը, որոնք շատ քիչ են, բոլորն անխտիր գրաբարյան կազմություններ են։ Քանի որ այս երեք կարգի բայերի անորոշ դերբայի (դերբայական հիմքի) կազմության համար որևէ կանոն չունենք,

---

6 Այս ընդհանուր անվանումով կոչում ենք նաև բացականչության-ձայնարկության բայերը։

ուստի և թե՛ ուսուցման, և թե՛ կառուցվածքային վերլուծության ժամանակ այդ բոլոր բայերը պետք է պարզապես թվարկել։

Այսպիսով, դերբայական հիմքի հնարավոր ձևատիպարներն են.

1. Բացարձակ հիմք+ել (դր-ել, գրվ-ել, կտրտ-ել)
2. Բացարձակ հիմք+ն+ել (կարդաց-ն-ել, տես-ն-ել)
3. Բացարձակ հիմք+չ+ել (թռ-չ-ել)
4. Բացարձակ հիմք+ալ (կարդ-ալ, թշշ-ալ)
5. Բացարձակ հիմք+ան+ալ (մեծ-ան-ալ, մոռ-ան-ալ)
6. Բացարձակ հիմք+են+ալ (մոտ-են-ալ, կամ-են-ալ)

Այս վեց ձևատիպարներն էլ կարող ենք վերածել երկուսի և ներկայացնել ավելի պարզ ձևով, հետևյալ կերպ. պայմանականորեն նշանակենք բացարձակ հիմքը L տառով (lexema բառի սկզբնատառը), ն, չ, են, ան ձևույթները F տառով (formans բառի սկզբնատառը) և -ել, -ալ վերջավորությունները՝ Tp տառերով (Terminus participii բառերի սկզբնատառերով) և կստանանք. 1) L+Tp, 2) L+F+Tp։

Քանի որ դերբայական հիմքը միշտ էլ ունենում է -ալ կամ -ել վերջավորությունը, ապա մենք այն կկոչենք վերջավոր բայահիմք։

Անկատարի և կատարյալի բայահիմքերը կարող են լինել երկու տեսակ՝ վերջավոր և անվերջավոր[7]. վերջավոր են նրանք, որոնք ունեն տվյալ բայահիմքին հատուկ վերջավորություն (հիմքակազմ ձևույթ), ինչպես՝ տես- (ել), գրեց-(ի) և այլն. անվերջավոր են նրանք, որոնք որևէ հատուկ հիմքային վերջավորություն (հիմքակազմ ձևույթ) չունեն կամ այլ կերպ՝ ունեն բացասական (զրո) վերջավորություն, ինչպես՝ կարդ-(ալ), գր-(ել) և այլն։ Անվերջավոր բայահիմքերի համար մենք ընդունում ենք զրո վերջավորությունը, որովհետև մեր լեզվի արդի կառուցվածքում իրրև ընդհանուր օրինաչափություն բայի բացարձակ հիմքը որոշակիորեն տարբերվում է բայահիմքերից՝ հիմքային վերջավորություններով. այսպես՝ վերածության-դառնալիության բայերի բայահիմքերը տարբերվում են բացարձակ հիմքերից -ան- և -աց- հիմքային վերջավորություններով, -են, -ալ ձևույթներով կազմված բայերը՝ -են և -եց վերջավորություններով, -ալ և -ել վերջավորությամբ պարզ բայերը և բոլոր կրավորաձև բայերը՝ միայն կատարյալի բայահիմքում -աց և -եց վերջավորություններով, ն, չ ձևույթներով բայերը՝ միայն ներկայի հիմքում՝ հենց այդ ձևույթներով։ Յուրահատուկ հիմքային վերջավորությունից, ավելի ճիշտ՝ մասնիկից զուրկ են միայն -ալ և -ել վերջավորությամբ պարզ բայերի ներկայի բայահիմքը և ն, չ ձևույթներով բայերի անցյալի բայահիմքը։ Եթե այս բոլորին ավելացնենք և այն, որ դերբայական բայահիմքը նույնպես վերջավոր է, ապա՝ պարզ կլինի, որ անվերջավոր բայահիմքերի համար էլ պետք է ընդունել զրո վերջավորությունը։ Դրան պետք է ավելացնել նաև հետևյալը. բացարձակ հիմքը, բայահիմքը և բայաձևը միմյանցից բաղադրվող ձևեր են. ամեն մի բայաձև, նույնիսկ այն դեպքում, երբ հատուկ մասնիկ չունի, ավելի մեծ է, քան իր հիմքը (հմմտ. օրինակ՝ կարդամ և իր հիմքը՝ կարդ-), և ամեն մի բայահիմք ավելի մեծ է, քան իր բացարձակ հիմքը (հմմտ. օրինակ՝ վերցն- և վերց-)։

---

7 Անվերջավոր անվանումը որոշ չափով պայմանական է. թերևս ավելի ճիշտ կլիներ կոչել անմասնիկ, բայց զուգահեռությունն ու հակադրությունը պահպանելու համար դերադասեցինք առարկեր։

Ներկայի անվերջավոր բայահիմք ունեն -ալ կամ -ել վերջավորությամբ պարզ բայերը և բոլոր կրավորական բայերը, ինչպես՝ կարդ-(ալ), գր-(ել), գրվ-(ել), կարդացվ-(ել) և այլն։ Այս բայահիմքը ձևապես նույնանում է բացարձակ հիմքի հետ, ըստ որում ունի զրո հիմքային վերջավորություն. բացարձակ հիմքը կնշանակենք B (basis) տառով։

Ներկայի վերջավոր բայահիմք ունեն պատճառական բայերը և -ան-, -են-, -ս-, -չ- ձևույթներով բայերը. պատճառական բայերի ներկայի բայահիմքը կազմվում է բացարձակ հիմքին ավելացնելով -ն-, վերածության-դառնալիության բայերինը՝ -ան-, մյուսները՝ -են-, և կամ չ։ Քանի որ -են-, -ն-, -չ- ձևույթներով նոր բայեր չեն կազմվում, իսկ եղածներն էլ սակավաթիվ բայեր են, ապա դրանք կարող են միայն թվարկվել, առանց որևէ կանոնի տակ դրվելու։

Շարադրվածի համաձայն ներկայի բայահիմքը կարող է ունենալ երկու ձևաափոխություն.

1) B+0 (զրո) [անվերջավոր], 2) B+F (վերջավոր)։

Անցյալի անվերջավոր բայահիմք ունեն -ն- կամ -չ- հիմքակազմ ձևույթներով -ել վերջավորությամբ բայերը, ինչպես՝ տեսնել-տես-, բռնել-բռ- և այլն, ինչպես և՝ կրկնահիմք՝ ուտել-կեր-(ա), գալ-եկ-(ա), լինել-եղ-(ա) բայերը։ Մի շարք բայեր անցյալ կատարյալում ունեն միաժամանակ և՛ անվերջավոր, և՛ վերջավոր բայահիմք, ինչպես՝ բողնել-բող-(ի) և բող-(եցի), բերել-բեր-(ի) և բեր-(եցի) և այլն։ Մեր լեզվի արդի կառուցվածքին համապատասխանում է վերջավոր ձևը, ըստ որում անվերջավոր ձևն էլ եղակի երրորդ դեմքում փոխարինվում է վերջավորով, ինչպես՝ բերի, բայց՝ բերեց։ Տալ բայը, որ նույնպես այդ երկու բայահիմքերն ունի, ստանում է տվ-(ի) և տվեց-(ի) ձևերը (պատմականորեն՝ տու>տվ)։

Անցյալի վերջավոր բայահիմք ունեն բոլոր մյուս կարգի բայերը (-ալ, -ել պարզ բայեր, կրավորական բայեր, պատճառական բայեր, -ան, -են ձևույթներով բայեր, կերպածանցավոր բայեր), ինչպես՝ գր-ել-գրեց-ի, կարդալ-կարդաց-ի, գրվել-գրվեց-ի, մոտենալ-մոտեց-ա, մոռանալ-մոռաց-ա և այլն։

Կատարյալի վերջավոր բայահիմքերը կազմվում են բացարձակ հիմքին ավելացնելով -աց, -եց կամ ը. -աց ստանում են -ալ և -անալ կազմությամբ բայերը, -եց՝ -ել, -ենալ կազմությամբ բայերը, բոլոր կրավորական ու կերպածանցավոր բայերը, ինչպես՝ կարդ-ալ-կարդաց-ի, մոռանալ-մոռաց-ա, բայց՝ գրել-գրեց-ի, մոտենալ-մոտեց-ա, գրվ-ել-գրվեց-ի և այլն։ Կան մի խումբ բայեր, որոնք ծագումաբանորեն պատկանում են ս, չ մասնիկներով կազմությամբ բայերին, բայց ժամանակակից հայերենում նրանց կազմությունը մթագնված է, այդ մասնիկները միացել են բացարձակ հիմքին, որպես անբաժանելի տարր, և հետևաբար այդ բայերն էլ անցել են պարզ բայերի շարքը։ Այդ բայերն են. երկնչել, մատնչել, մեղանչել, ճանաչել, կուչել, փախչել, գրոսնել, խրտնել, հառնել, ոստնել, զարթնել, այլն՝ կալնել (բարբառային)։ Այդպես են նաև -ան- ձևույթով՝ բեկանել, ուսանել, կլանել, օծանել (որ, սակայն, խիստ հնացած է և փոխարինվում է օծել բայով), այլն՝ ուսուցանել, մատուցանել, ծանուցանել բայերը, որոնք նույնպես հնատիպ են և փոխարինվում են ուսուցել, մատուցել, ծանուցել ձևերով։ Ասել բայից ունենք ասաց-, թեև գործածվում է նաև համարանական եղանակով ստացված ասեց- բայահիմքը։ Տառ-

նալ բայն ունի անվերջավոր դարձ- բայահիմքը, որով անցնում է կրկնահիմք բայերի շարքը (դառ-նալ և դարձ-ա), կենալ բայը՝ կաց-։

Անցյալի բայահիմքում r ստանում են պատճառական բայերը (սովորեց-ն-ել, սովորեց-ր-ի), ինչպես և՝ վերցնել, հարցնել, լցնել բայերը։ Այս կարգին են պատկանում նաև անել, դնել, տալ, տանել բայերը, որոնց հրամայականը կազմվում է ար-, դիր-, տուր-, տար- բայահիմքերից. անցյալ կատարյալում այդ բայերից երեքը կանոնավոր արեցի, դրեցի, տվեցի ձևերն զուգահեռ ունեն նաև արի, դրի, տվի անհանձնարարելի ձևերը, որով դառնում են զուգահիմք բայեր, իսկ տալ բայն ունի միայն տար- բայահիմքից կազմվող ձևերը։ Պատճառական բայերը կատարյալի r-ով բայահիմքից կազմում են եզակի 3-րդ դեմքի լծորդավոր հիմքը. օր. սովորեցր-ե-ց, որով և ունենում են կատարյալի առաջնային (սովորեցր) և երկրորդային (սովորեցր-ե-ց) հիմքերը։

Այն բայահիմքերը, որոնք կազմվում են -աց, -եց վերջավորություններով, կոչվում են ցոյական. համապատասխանաբար -r-ով կազմվող հիմքերն էլ կկոչենք rական։ Ուրեմն, անցյալի վերջավոր բայահիմքերը կարող են լինել երկու տեսակ՝ ցոյական և rական։

Շարադրվածի համաձայն անցյալի բայահիմքը կարող է ունենալ հետևյալ ձևատիպարները. 1) B+0 (գրո), 2) B+F, այսինքն՝ մի դեպքում բացարձակ հիմք+0, իսկ մյուս դեպքում՝ բացարձակ հիմք+աց/ենց կամ r։

Եվ այսպես, ժամանակակից հայերենի խոնարհման համակարգում ունենք երեք բայահիմք. դերբայական, անկատարի և կատարյալի, որոնցից առաջինը միայն վերջավոր է, իսկ մյուսները՝ վերջավոր կամ անվերջավոր։

Մինչև այժմ մենք խոսեցինք բայահիմքերի ու նրանց կազմության մասին. այժմ անդրադառնանք հիմքակազմ ձևույթներին։ Երեք բայահիմքերի մասին խոսելիս, մենք ասացինք, որ դրանք կազմվում են -ել-, -ալ-, -եց-, -աց, -r վերջավորություններով ու -ան, -են-, -ն, -չ ձևույթներով, բայց այդ բնորոշումները պայմանական են և, նույնիսկ, ոչ ճիշտ։ Բանն այն է, որ հիշյալ «վերջավորություններից» ու «ձևույթներից» ոչ մեկի մեջ էլ ե կամ ա ձայնավորը վերջավորությանը չի պատկանում։ Այսպես. անորոշ դերբայի վերջավորություն ենք համարել -ալ, -ել. բայց դրանց մեջ իսկապես վերջավորությունն է լ-ն, իսկ ա, ե ձայնավորները միայն բայահիմքը և բայաձևի վերջավորությունն իրար կապող տարր են. այդ ձայնավորները կոչվում են խոնարհիչներ կամ լծորդներ. մենք գործածելու ենք խոնարհիչ անվանումը։ Ուրեմն, խոնարհիչն այն ձայնավորն է, որ բայահիմքը կապում է բայաձևի վերջավորությանը, ինչպես, օրինակ՝ կարդ-ա-մ, կարդ-ա-լ, գր-ե-մ, գր-ե-ի և այլն։ Մյուս «վերջավորությունների» մեջ (-եց, -աց, -են, -ան) ե և ա ձայնավորները իրար են միացնում բացարձակ հիմքը և տվյալ բայահիմքի վերջավորությունը, օրինակ՝ մոռ-ա-ն, մոռ-ե-ն, մոռ-ա-ց, մոռ-ե-ց, կարդ-ա-ց, գր-ե-ց և այլն. այս ձայնավորները կոչում ենք լծորդներ. ուրեմն, լծորդն այն ձայնավորն է, որ բացարձակ հիմքը միացնում է բայահիմքին։ Եթե որևէ բայաձև, որ խոնարհիչ ունի, կարող է հանդես գալ որպես բայահիմք, ապա այդ բայահիմքի մեջ խոնարհիչը վերածվում է լծորդի. այսպես՝ կարդ-ա-լ, գր-ե-լ անորոշ դերբայների մեջ ա, ե ձայնավորները խոնարհիչներ են. իսկ կարդալ-իս, գրել-իս և այլ ձևերի կարդալ-, գրել- բայահիմքերի մեջ՝ լծորդ։ Սակայն այս փոխանցումը որևէ կարևորություն չունի ձևաբանական վերլուծության համար, այդ

պատճառով էլ անորոշ դերբայի ա, ե ձայնավորները միշտ էլ խոնարհիչ կկոչենք։

Եթե այժմ աչքի անցկացնենք ներկայի և անցյալի վերջավոր հիմքերի ձևույթները, կտեսնենք, որ նրանց մի մասը բացարձակ հիմքին է միանում առանց լծորդի, մի մասը՝ միայն լծորդով, մի մասն էլ՝ որոշ դեպքերում լծորդով, որոշ դեպքերում՝ առանց լծորդի։ Այս բանից ելնելով. հիմքակազմ ձևույթները կբաժանենք երեք կարգի. լծորդավոր, անլծորդ և երկրնույթ։

Վերլուծությունը հեշտացնելու համար, այն բոլոր ձևույթները, որոնք վերը կոչել ենք հիմքակազմ ձևույթներ կամ վերջավորություններ, լծորդները անջատելուց հետո, մի բառով կոչենք հիմքակազմիչներ։ Ժամանակակից հայերենի խոնարհման համակարգում հանդես եկող հիմքակազմիչներն են՝ ն, ց, ր. առաջին երկուսը կարող են կազմել միայն ներկայի. իսկ երրորդը և չորրորդը՝ միայն անցյալի բայահիմք. հիմքակազմիչ կարելի է համարել նաև անորոշի լ վերջավորությունը՝ դերբայական բայահիմքի համար, բայց դա քննության չենք առնի այստեղ, այլ կթողնենք ձևակազմությանը։ Այդ հիմքակազմիչներից անլծորդ են չ և ր, միշտ լծորդավոր է ց-ն[8], իսկ երբեմն լծորդավոր և երբեմն անլծորդ է ն։ Լծորդավոր ց հիմքակազմիչը պարզ բայերի և կրավորաձևերի անցյալի բայահիմքում իրև լծորդ ստանում է նրանց խոնարհիչը, ինչպես կարդ-ա-լ, -կարդ-ա-ց-ի, իսկ ա խոնարհման ն-ով բայերի մեջ՝ ներկայի բայահիմքի լծորդը, ինչպես՝ մոռ-ա-ն-ալ-մոռ-ա-ց-(ա), մոտ-ե-ն-ալ-մոտ-ե-ց-(ա)։ Ն հիմքակազմիչը անլծորդ է ե խոնարհման և պատճառական բայերի մեջ (օր. տես-ն-ել, կարդ-ացն-ել), լծորդավոր է ա խոնարհման բայերի մեջ (օր. մոտ-ե-ն-ալ, մոռ-ա-ն-ալ). իրև լծորդ այս բայերի մեջ կարող են հանդես գալ ա և ե ձայնավորները. ե ձայնավորով ունենք հնուց ժառանգած մի խումբ բայեր. այդ լծորդով ներկայի վերջավոր բայահիմքով նոր բայեր չենք կազմում, ուստի և ժամանակակից հայերենը որևէ կանոն չի տալիս որոշելու համար, թե որ բայերն ունեն ե լծորդը։ Մյուսը՝ ա լծորդը հանդես է գալիս հնից ժառանգած ն հիմքով բայերի մեծագույն մասում, իսկ ժամանակակից բայակազմության մեջ միակն է։ Վերը մենք տեսանք, որ պատճառականի ց ածանցն էլ կարող է հանդես գալ ա, ե ձայնավորների հետ կամ առանց դրանց։ Քանի որ այդ ածանցն էլ մեկ բացարձակ հիմքից մի նոր բացարձակ հիմք է կազմում, ապա այդ ձայնավորներն էլ կհամարենք լծորդներ, ըստ այսմ՝ պատճառականի ց ածանցն էլ կարող է լինել լծորդավոր կամ անլծորդ, մինչդեռ կրավորականի վ ածանցն անլծորդ է։

Այս վերլուծությունները կարող ենք ամփոփել հետևյալ ձևով. ժամանակակից հայերենի անլծորդ հիմքակազմիչներն են չ, ր, լծորդավոր հիմքակազմիչները՝ ց և լ (դերբայականի), երկրնույթ է -ն հիմքակազմիչը, ինչպես և՝ պատճառականի ց ածանցը։ Որպես լծորդներ, այլև խոնարհիչներ, ժամանակակից հայերենում կարող են հանդես գալ ա, ե կամ ի ձայնավորները,

---

8 Միայն լալ և բաել բայերի անցյալի բայահիմքում է, որ հիմքակազմ ց ձևույթը միանում է բացարձակ հիմքին (լա-, բա-) առանց լծորդի, բայց այդ էլ այն պատճառով, որ բացարձակ հիմքը վերջավորվում է ձայնավորով։ Այդ բայահիմքերն էլ, սակայն, գործածությունից դուրս են գալիս, ըստ որում ավելի գործածական են լացել կամ լաց լինել և բացել կամ բաց անել։

որոնք կհամարենք ֆունկցիոնալ ձևույթներ, որովհետև զուրկ են որևէ իմաստից[9]։

Հիշյալ հիմքակազմիչներից անցյալի բայահիմքի ց, ր և անորոշի ։ հիմքակազմիչները ընդհանուր ճանաչում են գտել. ինչ վերաբերում է ն, չ հիմքակազմիչներին, ապա դրանց մասին եղած տարակարծություններն անհրաժեշտ են դարձնում առանձնապես կանգ առնել դրանց վրա։ Ամենից առաջ պետք է հիշել, որ մեր լեզվի բայական ածանցներն են համարվում ան, են, ն, չ. Մ. Արեղյանը, որ դրանք համարում էր միջածանցներ, իր «Աշխարհարարի քերականության» մեջ գրում է. «Սոսկ միջածանցները, ան, են, ն, չ բայի հիմքի նշանակության վրա ոչ մի նոր երկրորդական, ածանցական գաղափար չեն ավելացնում»[10]։ Նույն ածանցներն ընդունվում են բոլոր հետագա ուսումնասիրություններում, որոնցից նորագույնն է Ա. Արրահամյանի արդեն հիշված աշխատությունը. այդտեղ կարդում ենք. «Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում (և ընդհանրապես հայերենում) բաղադրության-քերականական ածանցները մեծ թիվ չեն կազմում։ Դրանք են՝ -ան, -են-, -ն, -չ-»[11]։

Վերը կատարած վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ պետք է կատարել, այսպես կոչված, ձևույթների նույնացում (идентификация морфем). քանի որ ա, ե ձայնավորները լծորդներ են և քանի որ հեռանալ, մոտենալ, կարդացնել, տեսնել բայատիպարների մեջ ն ձևույթը հավասարապես միևնույն հիմքակազմ դերն է կատարում, ապա մենք ան, են, ն, այլև՝ ցն կապակցություններով հանդես եկող ն ձևույթը դիտում ենք որպես մեկ ձևույթ, այն է՝ ներկայի բայահիմքի հիմքակազմիչ (լծորդավոր կամ անլծորդ)։ Այսպիսով, հիշյալ չորս ածանցների փոխարեն մենք ընդունում ենք երկու հիմքակազմիչ՝ ն և չ, որոնց կիրառության պայմանների մասին խոսել ենք արդեն։ Երկրորդ խնդիրն այն է, թե դրանք որևէ ածանցական իմաստ էլ արտահայտում են, թե ոչ։ Վերի մեջբերումից պարզորոշ կերպով երևում է արդեն, որ Մ. Արեղյանը որևէ ածանցական իմաստ չի կապում դրանց հետ։ Այլ կարծիքի է սակայն Ա. Արրահամյանը. նրա կարծիքով այդ ածանցներն ունեն բառակազմական և քերականական կրկնակի դեր, որի համաձայն էլ դրանք կոչում է բաղադրության-քերականական ածանցներ. առանձնապես -ան- ածանցի մասին, որ առավել կենսունակն է համարում, գրում է. «Ժամանակակից գրական լեզվում շատ կենսունակ է և լայն ընդգրկում ունի -ան- ածանցը ա լծորդության բայերի մեջ։ Այսպիսի ածանցմամբ ժամանակակից գրական հայերենի բայերը ներկայացնում են երեք հիմնական խմբի բայեր՝ ա) վերածության բացարձակ նշանակություն ունեցող բայեր, բ) ընդհանուր. վերացարկված նշանակություն ունեցող բայեր, գ) երկրնույթ՝ վերածության նշանակությունը վերացարկվածի հետ պահպանող բայեր։ Առաջինների և վերջինների մեջ առկա է ածանցի բառակազմական նշանակությունը, որով նա մոտենում է բառս-

9 Հայ լեզվաբանական դրականության մեջ ձևույթ են համարվել նվազադույն իմաստակիր միավորները. այդպես ենք սահմանել ձևույթը նաև մենք մեր «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց» (1947) և «Լեզվաբանության ներածություն» (1949, 1952) աշխատությունների մեջ։ Այդ սահմանումը պետք է վերանայել. ձևույթ են ոչ միայն նվազադույն իմաստակիր միավորները, այլև քերականական որևէ դեր կատարող լեզվաբանական յուրաքանչյուր միավոր, ինչպես, օրինակ, հայերենում՝ լծորդները ու խոնարհիչները, հոդակապը և այլն։

10 Մ. Ա ր ե ղ յ ա ն, Աշխարհարարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 92։

11 Ա. Ա ր ր ա հ ա մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 214։

կազմական ածանցներին, սակայն ինքնուրույնարար, առանց բայացնող մասնիկի չի կարող բայեր կազմել։ Իսկ խոր հնությունից եկող վերացարկված նշանակության սակավաթիվ բայերի վրա աշխարհարարում ավելացել են հատ ու կենտ միավորներ։ Այստեղ միանգամայն ճիշտ է, ավյալ կազմությամբ բայերի իմաստաբանական դասակարգումը, ճիշտ է և այն, որ երկրորդ խմբի բայերը խոր հնությունից են գալիս. մյուսները վերածության-դառնալիության բայեր են, որոնք փոխարերությամբ ստացել են նաև վերացարկված իմաստներ։ Այս բոլորի եզրակացությունն այն է, որ -(ա)ն-ով կազմվում են վերածության-դառնալիության բայեր. բայց դա չի կարող նշանակել, թե դա բառակազմական ածանց է, որովհետև՝ ա) բարբ բառակազմական, ավյալ դեպքում՝ բայակազմական ածանցներն անփոփոխ կերպով պահպանվում են բայի բացարձակ հիմքում, ինչպես օրինակ՝ կերպածանցները և սեռածանցները, իսկ ն և չ ձևույթները չեն մնում, բ) -անալ տիպի բայերի ն ձևույթը թե՛ ծագումաբանորեն, և թե՛ ֆունկցիոնալ-ձևաբանական տեսակետից նույնանում է պատճառականի -ն-ի հետ, ուստի և եթե ածանցական իմաստ վերագրելու լինենք, պետք է վերագրենք նախորդող ա-ին, բայց դա էլ ճիշտ չէ, որովհետև մի կողմից ունենք անանել, զոնել, ընկնել, դառնալ և նման բայերը, մյուս կողմից բարբառային մոռնալ, վեռնալ, բերևնալ և նման բայերը, որոնք հիմք են տալիս ա և ն ձևույթները լծորդներ համարելու, գ) թեև լծորդավոր -ն հիմքակազմիչով ժամանակակից հայերենում կազմվում են միայն վերածության-դառնալիության բայեր, բայց դա ֆունկցիոնալ հատկանիշ է և դրանից չի կարելի հետևցնել, թե -ան-ը վերածության իմաստով բառակազմական ածանց է. այս բանը հաստատելու համար կարելի էր հետևյալ օրինակը բերել. ժամանակակից հայերենում անորոշ դերբայը հոլովվում է միայն ու հոլովումով. որոշ բառեր ի հոլովումով, կամ ոչ հոլովումով և այլն. դրանց միջև կա ֆունկցիոնալ-կիրառական, ավելի ճիշտ՝ բաշխման (դիստրիբուտիվ) հարաբերություն, բայց՝ ոչ իմաստաբանական, մանավանդ՝ բառակազմական։

Եթե այսպես է ա-ի վերաբերյալ, ապա առավել ևս այդպես է չ-ի նկատմամբ, որ ոչ մի նոր բայ չի կազմում, իսկ ժառանգված հնակազմ բայերն էլ իմաստային տեսակետից որևէ կատեգորիա չեն ներկայացնում։ Այսպիսով, ընդունելով ներկայի բայահիմքի երկու հիմքակազմիչների գոյությունը չորսի փոխարեն, մենք միանում ենք Մ. Աբեղյանին և գտնում ենք, որ ն և չ ձևույթները աննշանակ են, այսինքն՝ ածանցական իմաստից զուրկ են և կատարում են Ա. Աբրահամյանի նշած երկու դերերից միայն մեկը՝ հիմքակազմության ֆունկցիան։

Հիմքակազմության մասին մեր ասածները կարելի է ամփոփել հետևյալ ձևով. ժամանակակից հայերենի բայի ձևաբանական կառուցվածքում ունենք երեք կարգի հիմք. բառահիմք, բացարձակ հիմք և բայահիմք։ Բառահիմքը բայի այն մասն է, որից կազմվում է ավյալ բայի բացարձակ հիմքը. բացարձակ հիմքը այն մասն է, որից կազմվում են բայահիմքերը, բայահիմքը այն մասն է, որից կազմվում են բայաձևերը։ Բառահիմքը բացարձակ հիմքից տարբերվում է միայն այն բայերի մեջ, որոնք կազմված են կերպածանցներով կամ սեռածանցներով. մյուս բոլոր բայերի մեջ բառահիմքն ու բացարձակ հիմքը նույնանում են, բացառությամբ անկանոն ու կրկնահիմք բայերի։ Բացարձակ

12 Նույն տեղում, էջ 292։

հիմքը տարբերվում է դերբայական բայահիմքից բոլոր դեպքերում, բացառությամբ դերբայական բայահիմքը ինքնին արդեն մի տարբերակված բայաձև է (անորոշ դերբայ), ներկայի բայահիմքից տարբերվում է միայն ն, չ հիմքակազմիչներով բայերի մեջ. մյուս կարգի բայերում (պարզ, կերպածանցավոր, կրավորական) նույնանում է ներկայի բայահիմքին։ Անցյալի բայահիմքից տարբերվում է բոլոր բայերի մեջ, բացի -ել խոնարհման ն կամ չ հիմքակազմիչով ոչ պատճառական բայերից։ Քանի որ մեր արդի գրական լեզվի համար բացարձակ հիմքի ու բայահիմքի տարբերակումը հատկանիշ է դալիս որպես օրինաչափություն, ապա բոլոր այն դեպքերում, երբ բացարձակ հիմքն ու բայահիմքը ձևով նույնանում են, մենք բայահիմքի համար, ինչպես վերն ասված է, կընդունենք 0 (զրո) վերջավորությունը։

Ժամանակակից հայերենի խոնարհման համակարգում չափազանց մեծ նշանակություն ունեն բայահիմքերը. մեր լեզվի պատմական զարգացման հետևանքներից մեկն այն է, որ տարբեր բայաձևերի մեջ վերջավորությունները նույնացել են[13], իսկ դա էլ իր հերթին, ավելի կարևոր է դարձրել բայահիմքերի դերը. այսպես՝ -իր վերջավորությունն ունենք սահմանականի անցյալ կատարյալի եզ. երկրորդ դեմքում, հրամայականի եզակիում և ըղձական եղանակի անցյալի ապառնիում (գրեց-իր, գր-իր, գր-ե-իր), այդպես էլ՝ գրե-ի, գրեց-ի և այլն։ Այս նույնացումները լեզվի մեջ առաջ են բերել բայաձևերի տարբերակման դանազան միջոցներ, որոնցից մեկն է այդ ձևերի բայահիմքերի տարբերությունը. սրանով էլ պայմանավորված է բայահիմքերի հակադրության օրինաչափ երևույթը ժամանակակից հայերենի խոնարհման համակարգում։ Դերբայական բայահիմքի հակադրությունը մյուս հիմքերին միանգամայն որոշակի է. դա պարզապես տարբերակված բայաձևի (անորոշ դերբայի) և երկու մյուս բայահիմքերի հակադրությունն է, որ արտահայտվում է լծորդավոր -լ հիմքակազմիչով։ Ներկայի և անցյալի բայահիմքերի հակադրությունը հիմնված է հիմքակազմիչների փոփոխության վրա, որ կարող է արտահայտվել կամ բացասական ու դրական վերջավորությունների, կամ էլ երկու տարբեր դրական վերջավորությունների հակադրությամբ։ Բացասական (զրո) և դրական վերջավորությունների հակադրություն ունենք. 1) -ալ և -ել կազմությամբ պարզ ու կերպածանցավոր և բոլոր կրավորաձև բայերի բայահիմքերում, որոնց ներկայի բայահիմքն ունի բացասական (զրո) վերջավորություն, իսկ անցյալինը՝ լծորդավոր -ց վերջավորությունը. 2) անլծորդ ն, չ հիմքակազմիչով -ել կազմությամբ բայերի մեջ, որոնց ներկայի հիմքն ունի դրական վերջավորություն (ն կամ չ), իսկ անցյալի վերջավորությունը՝ բացասական (զրո)։ Երկու դրական վերջավորությունների հակադրություն ունենք. 1) լծորդավոր -ն- հիմքակազմիչով բայերի մեջ, որոնք անցյալի բայահիմքում ստանում են -ց- հիմքակազմիչը (մոռան-ալ, մերձեն-ալ — մոռաց-ա, մերձեց-ա). 2) պատճառականի կազմություն ունեցող բայերը, որոնք ներկայի բայահիմքում ունեն անլծորդ -ն- հիմքակազմիչը, իսկ անցյալում՝ -ր- (տվորեցս-ել-

13 Այս նույնացումը կար նաև գրաբարում. բայց այնտեղ կար նաև երկու կարգի ընդհանուր բնույթ կրող հակադրություն՝ բայահիմքերի և վերջավորությունների։ Բայահիմքերի հակադրությունը կերպային (վիճակային) էր՝ անկատար-կատարյալ, իսկ վերջավորություններինը՝ ժամանակային՝ ներկա-անցյալ (հմմտ. գործ-ե-մ, բայց՝ գործ-եց-ի, գործ-է-ի են)։ Արդի հայերենի ժամանակային հակադրության արտահայտության միջոցներին կանդրադառնանք ստորև։

սովորեցր-ի). նույն կարգի (ն-ր) հակադրությունն ունի նաև տանել-տար-ա բայը։ Այս բոլորից կարելի է հանել ժամանակակից հայերենի բայահիմքերի կազմության հետևյալ ընդհանուր գործուն օրինաչափությունները. ա) բոլոր այն բայերը, որոնք ներկայի բայահիմքում ունեն զրո վերջավորություն (անվերջավոր բայահիմք), անցյալում ունեն դրական վերջավորություն. որ է -ց- հիմքակազմիչը. բ) բոլոր այն բայերը, որոնք ներկայի բայահիմքում ունեն դրական վերջավորություն (վերջավոր բայահիմք), անցյալում այդ հիմքակազմիչը փոխարինում են -ց- կամ -ր- հիմքակազմիչով. 3) և խոնարհման մի խումբ հնավանդ բայեր, որոնք ունեն անլծորդ ն հիմքակազմիչը ներկայի բայահիմքում, անցյալի բայահիմքում ունեն բացասական (զրո) վերջավորություն (անվերջավոր բայահիմք)։ Այսպիսով՝ ներկայի և անցյալի բայահիմքերի համար ունեցանք հետևյալ հակադրությունները. անվերջավոր ներկա—վերջավոր անցյալ, վերջավոր ներկա—անվերջավոր անցյալ, վերջավոր ներկա—վերջավոր անցյալ (դրական վերջավորությունների հակադրություններ)։

Բ. ԶՆՎԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակակից հայերենի բայաձևերը ներկայացնում են երկու կարգ. դերբայներ կամ ոչ եղանակային ձևեր և դիմավոր կամ եղանակային ձևեր։ Խոնարհման համակարգում դերակշռում է եղանակային ձևերի բաղադրյալ կազմությունը, որ ներկայանում է որևէ դերբայ+օժանդակ բայ կամ ըղձականի բայաձև+եղանակիչ սխեմաներով. այդ սխեմաներից դուրս են մնում սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը, հրամայականն ու արգելականը, և ըղձականի երկու ժամանակները։ Քանի որ բայաձև ասելով հասկանում ենք բայահիմքերից վերջավորությունների հավելումով կազմվող յուրաքանչյուր ձև, ապա այս բաժնում քննության կառնենք դերբայները և եղանակային ձևերը։

1. **Դերբայներ** — Ինչպես վերն ասել ենք, Մ. Արեղյանը դերբայները չէր համարում բայաձևեր, այլ հատկացնում էր անունների կարգին, հետևյալ կերպով. դերբայ գոյական (անորոշ դերբայ), դերբայ ածական (անցյալի երկու ձևերը, ենթակայականը. ապառնին) և դերբայական մակրայ կամ մակրայական դերբայ (անկատար դերբայ). այդ մոտեցումով նա աշխարհարարում տարբերում էր հինգ դերբայ. անորոշ, անկատար, ապառնի, անցյալ (հարակատար և վաղակատար), ենթակայական։ Պրոֆեսորներ Գ. Սևակը և Ա. Ղարիբյանը ճիշտ կերպով դիտելով դերբայն իբրև բայաձև, միաժամանակ անցյալի երկու տարբերակները համարեցին ինքնուրույն դերբայներ։ Բացի դրանից, ենթադրական եղանակի ժխտականի ձևերը, որոնք կազմվում էին անորոշ դերբայից և օժանդակ բայից (չեմ գրիլ, չես գրիլ և այլն), դրական լեզվում ընդունված էին հենց այդպես՝ լ-ի պահպանմամբ. այդ առթիվ Մ. Արեղյանը գրում է, որ ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերում «անորոշ դերբայի լ վերջավորությունը խոսակցական, երբեմն և դրական լեզվի մեջ հաճախ դուրս է ընկնում»[14]։ Հետագայում. սակայն, վիճակը փոխվեց. դրական լեզվի մեջ ժամանակի ընթացքում ընդհանրացավ առանց լ-ի ձևը (չեմ գնա, չես գնա և այլն), իսկ դա թելադրում էր մեր խոնարհման համակարգում տարբերել ևս մեկ դերբայ, որ և

14 Մ. Աղեղյան, Աշխարհարարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 132։

տարբերեց Ա. Ղարիբյանը, կոչելով ըղձական, իսկ հետո՝ ժխտման դերբայ։ Հայերենի դերբայներն առանձին մենագրությամբ ուսումնասիրել է Ա. Աբրահամյանը[15]. արևելյան գրական աշխարհաբարի դերբայներին վերաբերող նյութն ամփոփված է «Բայը ժամանակակից հայերենում» մենագրության I գրքում (էջ 357—418)։ Այստեղ հեղինակը դերբայ համարելով «բայի անդեմ ձևերը, որոնք բայական մի շարք հատկանիշների հետ գործողությունը կամ եղելությունը դրսևորում են տարբեր վիճակներում» (էջ 363), ընդգրկում է անորոշ, անկատար, ապառնի, վաղակատար, հարակատար, ենթակայական, ժխտական դերբայը, նշելով միաժամանակ, որ ժամանակակից գրական լեզվում հանդիպում է նաև «ընթացակցական» դերբայը, որը սակայն խոսակցական-բարբառային կնիք ունի։ Այստեղ ուշագրավ է դերբայների խմբավորման փորձը. ելնելով դերբայների արտահայտած իմաստային ընդհանրություններից, Ա. Աբրահամյանը տարբերում է հետևյալ երեք խմբերը. «ա) տարտամ, անորոշ և հետևաբար թույլ դրսևորում ունեցող վիճակ արտահայտող դերբայներ՝ անորոշ, ժխտական, բ) ցայտուն. բայց ոչ ժամանակային վիճակ արտահայտող դերբայներ՝ անկատար, ենթակայական, գ) ժամանակային ընդհանուր վիճակ արտահայտող դերբայներ՝ ապառնի, վաղակատար, հարակատար»[16]։

Մեզ թվում է, թե ժամանակակից հայերենի դերբայների որոշման հարցում որոշ ճշտումների անհրաժեշտություն կա, ըստ որում, այդ ճշտումները կարելի է կատարել հենվելով միաժամանակ երկու հիմունքի վրա՝ ֆունկցիոնալ և իմաստային։ Դերբայ ասելով մենք հասկանում ենք այն անդեմ բայաձևերը, որոնք արտահայտում են կերպային կամ վիճակային հարաբերություն. Սրանից բխում է այն, որ այս կամ այն բայաձևը դերբայ համարելու կամ չհամարելու համար մենք պետք է պարզենք, թե այդ ձևն արդյոք արտահայտո՞ւմ է որևէ կերպային կամ վիճակային հարաբերություն։ Իմաստային հիմունքի հետ զուգորդվում է նաև ֆունկցիոնալ հիմունքը, այսինքն այն, որ դերբայներն ունեն որոշ դեր, կատարում են որոշակի ֆունկցիա լեզվի ձևաբանական կամ շարահյուսական կառուցվածքի մեջ։ Այս երկու հիմունքները նկատի ունենալով, փորձենք որոշել մեր գրական լեզվի դերբայները, վերցնելով կարդալ բայի հնարավոր անդեմ ձևերը՝ կարդալ, կարդում, կարդալիս. կարդացել, կարդալու, կարդացած, կարդացող, կարդալիք, կարդա, (կարդալեն)։ Այս ձևերից դատելով, մենք կարող ենք որոշ խմբավորում կատարել իմաստային հիմունքով. կարդում, կարդացել, կարդալու, կարդա ձևերը արտահայտում են գործողության ընթացքը, այլ կերպ ասած, կերպային հարաբերություն են արտահայտում, մինչդեռ կարդալիս, կարդացած, կարդացող, կարդալիք, կարդալ, այլև կարդալեն՝ վիճակային հարաբերություն են արտահայտում։ Սրան համապատասխան էլ մենք ժամանակակից հայերենի դերբայները բաժանում ենք երկու խմբի՝ կերպային դերբայներ և վիճակային դերբայներ։

Կերպային դերբայները չորսն են. շարունակական կամ կատարվող, ավարտված (կատարված), կատարելի և ժխտման կամ բացասման։

Շարունակական կերպային իմաստ է արտահայտում անկատար կոչվող դերբայի մեկ տարբերակը, որ կազմվում է ներկայի հիմքին ավելացնելով -ում դերբայական վերջավորությունը։ Խուսափելով ավանդական անվանումների

---

[15] Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը։
[16] Նույն տեղում, էջ 363։

անհարկի փոփոխությունից, որ ցավոք սրտի ոմանք այնքան սիրում են, մենք այս դերբայը կկոչենք ընդունված անունով՝ անկատար դերբայ: Երեք բայ այն է՝ տալ, գալ, լալ, զուրկ են անկատար դերբայից և դա փոխարինում են -իս վերջավորությամբ դերբայով, որի մասին կխոսվի ստորև։ Անկատար դերբայով կազմվում են սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները, ինքնուրույն բառային գործածություն չունի և ինքնին՝ առանց օժանդակ բայի, նախադասության անդամ լինել չի կարող[17]։ Այս դերբայը ցույց է տալիս սկսված ու շարունակվող գործողության կերպային իմաստ և, միանալով օժանդակ բային, արտահայտում է շարունակվող կերպի հարաբերությունը ներկա կամ անցյալ ժամանակների հետ (կարդում եմ, կարդում էի):

Ավարտված կերպային իմաստ է արտահայտում վաղակատար դերբայը, որ կազմվում է ա խոնարհման պատճառական և ն, շ հիմքակազմիչներով -ել խոնարհման բայերի անցյալի բայահիմքին, իսկ -ել խոնարհման ոչ հիմքակազմիչներով բայերի ներկայի բայահիմքին ավելացնելով -ել վերջավորությունը, ֆոնեկցիոնալ տեսակետից նույն հատկանիշներն ունի, ինչ որ անկատարը։ Ցույց է տալիս ավարտված գործողություն և միանալով օժանդակ բայի հետ՝ արտահայտում է ավարտված կերպի հարաբերությունը ներկա կամ անցյալ ժամանակների հետ (կարդացել եմ, կարդացել էի):

Կատարելի կերպային իմաստ է արտահայտում ապառնի դերբայը, որ կազմվում է դերբայական բայահիմքին ավելացնելով -ու վերջավորությունը։ Բացի կերպային տարբերությունից, բոլոր մյուս հատկանիշներով նույնանում է նախորդների հետ։

Այսպիսով՝ անկատար, վաղակատար և ապառնի դերբայները եռակի հակադրություն են կազմում կատարվող, կատարյալ, կատարելի կերպային իմաստներով և, օժանդակ բային միանալով, արտահայտում են այդ կերպերի ու տվյալ ժամանակի հարաբերությունը։

Ժխտման դերբայն արտահայտում է կերպային շատ ավելի ազատ իմաստ և ինքնին ոչ թե բացասման կամ ժխտման իմաստ է արտահայտում, այլ թերևս՝ կարելիության կամ հնարավորության. իմաստի այդ ազատությունը հետևանք է այն բանի, որ՝ ա) ստացվել է անորոշ դերբայից և ձևով տարբերակվելով, իմաստով դեռևս որոշակիորեն չի տարբերվել, բ) ձևով նույնացել է ըղձական եղանակի երրորդ դեմքի հետ, գ) համեմատաբար նոր առաջացած դերբայ է մեր գրական լեզվի համար։ Երևի ժամանակը կվերացնի այդ ազատությունը։ Առայժմ կարող ենք ընդունել, որ նա արտահայտում է հնարավորության ազատ կերպային իմաստ, որ և օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարաղրությամբ բացասվում է։ Ինչպես նախորդները, այնպես էլ այս դերբայը չունի բառային անկախ գործածություն, հանդես է գալիս որպես ենթակայական եղանակի ժխտական ձևերի բաղադրիչ, և միայն դրանով էլ արդարանում է նրա անվանումը։ Այս դերբայը կազմվում է ներկայի բայահիմքին ավելացնելով ա վերջավորությունը ա խոնարհման բայերի համար և ի վերջավորությունը՝ և խոնարհման բայերի համար։

17 Սղված ձևերը, ինչպես՝ կարդում է ու գրում, բնականաբար չի կարելի համարել ինքնուրույն, անկախ գործածություն։ Հաշվի չենք առնում նաև բարբառային գործածությունները։

Եվ այսպես՝ ժամանակակից հայերենի կերպային դերբայներն են անկատար, վաղակատար, ապառնին, ժխտականը:

Կերպային դերբայները ցույց են տալիս գործողության ընթացքը և հանդես են գալիս միայն ժամանակային ձևերի՝ օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերի հարադրությամբ, որով և ֆունկցիոնալ տեսակետից ընորոշվում են որպես եղանակային բաղադրյալ ձևերի բաղադրիչ. նրանք բառային անկախ գործածություն չունեն և ինքնին չեն կարող լինել նախադասության անդամ:

Վիճակային դերբայներն իրենց իմաստով կարելի է բաժանել երկու խմբի. դերբայներ, որոնք ցույց են տալիս առարկայի վիճակը, և դերբայներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության վիճակը: Ժամանակակից հայերենում գործողության վիճակ ցույց տվող մեկ դերբայ ունենք միայն՝ անորոշ դերբայը, որ արտահայտում է գործողության անորոշ վիճակ կամ ավելի ճիշտ՝ որևէ որոշակի վիճակի բացասում՝ ժամանակային հարաբերությունից անկախ[18]: Անորոշ դերբայը մոտենում է կերպային դերբայներին նրանով, որ գործողության վիճակ է ցույց տալիս, բայց տարբերվում է նրանով, որ ժամանակային հարաբերության մեջ չի մտնում, բայի եղանակային ձևերի բաղադրիչ չի կարող լինել, ունի անկախ բառային գործածություն և կարող է ինքնին նախադասության անդամ լինել որպես գործողության անուն: Այդ նկատի ունենալով այս դերբայը կհամարենք անկախ դերբայական տեսակ:

Վիճակային մյուս դերբայները ցույց են տալիս ոչ թե բուն իսկ գործողությունն, այլ դրա հետ իրրև ենթակա կամ խնդիր առնչվող առարկայի վիճակը. այսպես՝ գնացող, կարդացող, վազող և նման դերբայներն արտահայտում են ոչ թե գնալ, կարդալ, վազել բայերով արտահայտած գործողությունների որևէ վիճակ, այլ որևէ առարկայի վիճակը, տվյալ գործողության հարաբերությամբ: Ենթակայական դերբայի համար այս բանը շատ պարզ է և այդ պատճառով էլ հնուց ի վեր այդ դերբայը սահմանվել է իրրև գործողի անուն (nomen agentis), մի բան անող կամ եղող առարկա, գործողության ընթացքի մեջ գտնվող առարկա և այլն, այսինքն՝ բոլոր դեպքերում էլ առարկա, որ տվյալ գործողությունը կատարում է կամ տվյալ գործողությանը ենթարկվում է (բերող, բերվող), ըստ որում երկու դեպքում էլ այդ առարկան գործողության ենթական է (գիրք բերող մարդ — այն մարդը, որ բերում է գիրք. բերվող գիրք — այն գիրքը, որ բերվում է): Քանի որ այս դերբայի ավանդական սահմանումը միանգամայն ճիշտ է, մենք այլևս նրա իմաստի քննությամբ չենք զբաղվի. նշենք միայն, որ նա առարկան ներկայացնում է գործողության ընթացքի մեջ (շարունակական վիճակ), կազմվում է -ող վերջավորությամբ, որ ավելանում է ա խոնարհման բայերի կատարյալի, իսկ ե խոնարհման բայերի անկատարի բայահիմքին (կարդաց-ող, գր-ող):

Հարակատար դերբայը սովորաբար սահմանվում է որպես գործողության ավարտված վիճակ արտահայտող դերբայ, հետևանքային կամ հարատևման երանգով. ահա այդպիսի երկու ընորոշում. «Հարակատար դերբայը նույնպես ցույց է տալիս կատարված գործողություն, ինչպես և վաղակատարը, սակայն այն հիմնական տարբերությամբ, որ միաժամանակ արտահայտում է այդ ա-

[18] Որոշ լեզուներում անորոշ վիճակն էլ կարող է առնվել ժամանակային հարաբերության մեջ. այդպես է, օրինակ, լատիներենում, որ ունի ներկայի, անցյալի և ապառնու անորոշ դերբայները:

վարտված գործողության հետևանքը իրև մնայուն, հարատևող արդյունք»[19]։ «Ինչպես վաղակատարը, նույնպես և այս դերբայը բայիմաստն արտահայտում է կատարյալ վիճակով, սակայն մի որոշակի տարբերությամբ, այս դերբայի մեջ կատարյալ գործողության կամ եղելության գաղափարը ներկայացվում է հետևանքային երանգով»[20]։ Ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակներն էլ շեշտը դնում են հետևանքային, հարատևման երանգի վրա և վաղակատարից նրա ունեցած տարբերությունը հենց այդ են համարում, բայց դա բոլորովին էլ էականը չէ։ Երբ ասում ենք բանված պատը կառուցեցին՝ վիճակը կամ հետևանքը բոլորովին էլ չի հարատևում, ընդհակառակն, հետևանքը վերացել է։ Այդպես էլ՝ բնած երեխան զարթնեց, ընկած մարդը կանգնեց և նման կապակցությունների մեջ հետևանքի հարատևման մասին խոսք լինել չի կարող, որովհետև այդ հետևանքն արդեն վերացել է։ Հարատևման գաղափարը կամ երանգը հանդես է գալիս այն դեպքում, երբ հարակատար դերբայի արտահայտած վիճակը հարաբերության է առնվում որևէ ժամանակի հետ. օրինակ՝ երեխան բնած էր, երեխան բնած է, պատը բանված էր, պատը բանված է և այլն։ Պրոֆ. Ռ. Սեակը, նկատելով այդ բանը, հատուկ ծանոթության մեջ գրում է. «Շատ հաճախ հարակատար դերբայը իրև որոշիչ դրվում է նաև այնպիսի գոյականների վրա, որոնց կատարած գործողության արդյունքը չի ցույց տալիս, այլ որոնք կատարված այդ գործողության արդյունքն են կամ նույնիսկ խնդիրը»[21]։ Այստեղ արդեն որոշ քայլ կատարվել է դեպի խնդրի ճիշտ լուծումը։ Հարակատար դերբայի ճիշտ բնորոշմանը խանգարել է և այժմ էլ խանգարում է այն, որ բնած է, խմած է, կարդացած է և նման կապակցությունները դիտվել են որպես բայի եղանակային ձևեր, մինչդեռ դա հիմնովին սխալ է։ Բայի եղանակային ձևերը ցույց են տալիս գործողության ընթացքը որևէ ժամանակի հարաբերությամբ՝ դեմքի, թվի և այլ կատեգորիաներով հանդերձ, ըստ որում գործողության ընթացքը կարող է դիտվել իրև ցանկություն, հրաման, ենթադրություն, հնարավորություն, գործողության վիճակ (կերպ) և այլն։ Արդ, բնած, խմած, կարդացած և նմանները ցույց են տալիս ոչ թե գործողության, այլ առարկայի վիճակ. այդ դերբայները իմաստային տեսակետից նույնն են բնող, խմող, կարդացող դերբայների հետ, այն տարբերությամբ միայն, որ մեկն արտահայտում է առարկայի վիճակը՝ իրև ավարտված, կատարված վիճակ (առարկան արդեն տվյալ վիճակի մեջ է կամ եղել է), իսկ մյուսը՝ կատարվող, ընթացքի մեջ գտնվող վիճակ։ Այստեղ էլ, ուրեմն, երկու դերբայների արտահայտած վիճակների միջև կա կերպային տարբերություն՝ տեղի ունեցող, ընթացող վիճակ և տեղի ունեցած, կատարված կամ ավարտված վիճակ։ Իրև առարկայի վիճակ արտահայտող դերբայ, հարակատարը չի կարող լինել բայի եղանակային ձևերի բաղադրիչ, ինչպես և՝ ենթակայականը։ Այս բանը հնչտությամբ ապացուցվում է մեր լեզվի խոնարհման համակարգի կառուցվածքային վերլուծությամբ։ Այսպես. 1) բայի բաղադրյալ եղանակային ձևերում, որոնք կազմվում են որևէ դերբայի և օժանդակ բայի հարաբերությամբ, ժխտական խոնարհման դեպքում օժանդակ բայը դրվում է դերբայից առաջ,

19 Գ ե ր գ ե ն Ս ե ա կ, Ժամանակակից հայոց լեզվի գաղտնիքաց, Երևան, 1955, էջ 298։

20 Ա. Ա. Ա ր ա հ ա մ յ ա ն, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, էջ 387։

21 Գ ե ր գ ե ն Ս ե ա կ, նշվ. աշխ., էջ 299։

ինչպես՝ չեմ բնում, չէի բնում, չեմ բնել, չէի բնել, չեմ բնելու, չէի բնելու, չեմ բնի, չէի բնի. հակառակ դասավորությունը խորթ է մեր գրական լեզվին, եթե շարահյուսական կամ խոսքային ինչ-ինչ հանգամանքներով չի պայմանավորվում։ Այդպես չէ, սակայն, հարակատար դերբայի հետ. այս դեպքում, ընդհակառակն, օժանդակ բայը նոտադաս է. բնած չեմ, բնած չէի. հակառակը խորթ է մեր լեզվին, եթե չի արդարանում խոսքային հանգամանքներով (տրամաբանական շեշտ, ոճավորում և այլն)։ Այս դասավորությունն այնքան կայուն է և այնպիսի կարևորություն ունի, որ հաճախ դասավորության փոփոխությունը փոխում է նաև իմաստը. օրինակ՝ այս գիրքը չի կարդալու և այս գիրքը կարդալու չի նախադասություններից առաջինում անխուսափելիորեն ենթադրվում է նա ենթական, գիրքը ուղիղ խնդիր է, իսկ չի կարդալու՝ սահմանականի ապառնի ժխտականը (պարզ ստորոգյալ), իսկ երկրորդում ենթական է հենց գիրքը, կարդալու չի նշանակում է կարդալու արժանի չէ, կարդալու բան չէ և բաղադրյալ ստորոգյալ է. այդպես էլ երեխան բնած է, երեխան բնած չէ նախադասությունների մեջ բնած է, բնած չէ բաղադրյալ ստորոգյալներ են և, հետևաբար, բայի եղանակային ձև չեն։ 2) Բայի եղանակային ձևերի ժխտականում մեր արդի գրական լեզուն եղակի երրորդ դեմքի համար ունի օժանդակ բայի չի ձևը. չի գրում, չի գրելու, չի գրել, չի գրի. այժմյան համակարգում սխալ են՝ չէ գրում, չէ գրելու, չէ գրել, չէ գրի. այնպիսի կապակցություններում, ինչպիսիք են՝ նա չէ գրում (գրելու), այլ՝ ես, ունենք սրդում՝ նա չէ, որ գրում է, այլ՝ ես կապակցության։ Հարակատար դերբայի հետ, ընդհակառակն, կարող են լինել և՛ չէ, և՛ չի, թեև երկրորդն այժմ ավելի սովորական է դառնում։ 3) Բայի եղանակային ձևերի բաղադրիչ հանդիսացող դերբայները, ինչպես տեսանք, բառային անկախ գործածություն չունեն, իսկ հարակատար դերբայն ունի և այս տեսակետից ենթակայականի զուգահեռն է կազմում։ Այս բոլորը նկատի ունենալով, մենք հարակատար դերբայը դիտում ենք որպես առարկայի վիճակ արտահայտող դերբայ կատարյալ, ավարտված կերպային իմաստով և բնած է, կտրած է, կտրված է և նման կապակցությունները բայի եղանակային ձևեր չենք համարում[22]։

Առարկայի վիճակ է ցույց տալիս նաև ապառնի դերբայի մի տարբերակը որ կազմվում է ի կամ իմ վերջավորությամբ՝ դերբայական բայահիմքից (գրելի, գրելիմ, կարդալի, կարդալիմ). ի-ով ձևն այժմյան գրական լեզվում անցել է բայակազմ ածականների շարքը և քննության առարկա չենք դարձնի, ըստ որում նա կորցրել է ապառնիության իմաստը և ցույց է տալիս մի բանի արժանի լինելը[23]։ Երկրորդ ձևն, ընդհակառակը, արտահայտում է կատարելիության գաղափար և ցույց է տալիս դարձյալ առարկայի վիճակը, իրրև սպասվող,

22 Դրանք եղանակային ձևեր համարելը գալիս է Ստ. Պալասանյանից ու նրա հաջորդներից, բայց ազդեցության անմիջական աղբյուրը Մ. Աբեղյանի աշխատություններն են։ Մեր դպրոցական քերականության հեղինակները հետևեցին նրան, նկատի չունենալով, որ Աբեղյանի մոտեցումը ճիշտ էր իր ժամանակի համար. չէ գրած, չէ տեսած և նման ձևերը սովորական ու ճիշտ էին անցյալ դարում և մեր դարի սկզբներում, բայց անսովոր են ու ոչ ճիշտ մեր ժամանակի գրական լեզվի համար։ Այստեղ էլ տեսնում ենք պատմական ու համաժամանակյա (սինխրոնիկ) մոտեցումները չտարբերելու ոչ նպաստավոր հետևանքը։

23 Առանձին գործածությունների մեջ նա դեռևս հանդես է գալիս որպես դերբայ, բայց դրանք էլ արդեն անսովոր են դառնում և փոխարինվում են կամ անորոշ դերբայի սեռական հոլովով, կամ էլ -իմ ձևով։

կատարելի վիճակ։ Այս դերբայը, թեև գործածական, բայց շատ մեծ տարածում չունի, ըստ որում շատ հաճախ փոխարինվում է անորոշ դերբայով (կարդալիք դիրք—կարդալու դիրք). ավելի հաճախ է նրա գործածությունն անկախ ձևով, գոյականի առումով և այդ դեպքում համապատասխանում է լատիներենի գերունդիումին։ Սովորական ապառնի դերբայից այս դերբայը տարբերվում է նրանով, որ արտահայտում է առարկայի և ոչ թե գործողության վիճակ, բայի եղանակային ձևերի բաղադրիչ չէ, բառային անկախ գործածություն ունի և ինքնին նախադասության անդամ կարող է լինել, ինչպես ենթակայական և հարակատար դերբայները։ Այս հիման վրա էլ ահրաժեշտ է տարբերել այս դերբայը կերպային ապառնի դերբայից. հարմար ենք գտնում այս դերբայը կոչել կատարելի կամ կատարման դերբայ։ Պետք է նկատել, որ այս դերբայը ցույց է տալիս խնդիր-առարկայի վիճակ թե՛ ներգործական, թե՛ կրավորական ձևով, թեև կրավորականի հետ առարկան քերականորեն կարող է դիտվել իբրև ենթակա (հմմտ. ճատկացնելիք գումար—ճատկացվելիք գումար, կնքելիք պայմանագիր—կնքվելիք պայմանագիր, գրելիք նամակ—գրվելիք նամակ և այլն)։

Այսպիսով, այս երեք դերբայները ցույց են տալիս առարկայի վիճակը գործողության (հատկանիշի) հարաբերությամբ, որպես կատարվող (ընթացող), կատարված (ավարտված) կամ կատարելի (սպասվող) պրոցես և միմյանց նկատմամբ նույնպիսի հակադրության մեջ են, ինչպիսին ունեն անկատար, վաղակատար և ապառնի դերբայները, որոնք գործողության վիճակն են ցույց տալիս։ Քանի որ ենթակայական, հարակատար և կատարելի դերբայները որոշում են առարկայի վիճակը, ապա այդ երեքը միասին կկոչենք որոշչական վիճակային դերբայներ՝ նրանց ընդհանուր ֆունկցիայի հիմունքով, թեև այդ ֆունկցիան նրանք կատարում են ոչ միատեսակ կենսունակությամբ և կիրառության ոչ միևնույն պայմաններով։ Կիրառության առանձին կանոնների ու ոլորտների քննությունը, սակայն, սույն հոդվածի նյութին չի վերաբերում։

Ժամանակակից հայերենի -իս վերջավորությամբ դերբայը (կարդալիս, գրելիս) ընդունված է համարել անկատար դերբայի մի տեսակը (տարբերակը)։ Այսպիսի մոտեցման հիմք է ծառայել այն փաստը, որ կարդալիս, գրելիս դերբայները ցույց են տալիս շարունակական վիճակ, ինչպես և՝ կարդում, գրում. դրան ավելանում է նաև այն, որ երեք բայի (լալ, տալ, գալ) սահմանական ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են այս դերբայով (գալիս եմ, գալիս էի և այլն)։ Այս երկրորդ հանգամանքը բնականաբար չի կարող որոշիչ լինել, որովհետև երեք պարականոն բայով չի կարելի բնորոշել ամբողջ երևույթը։ Ինչ վերաբերում է առաջին փաստին, ապա նա դերբայի բնորոշման համար ամենազլխավոր հատկանիշն է, ուստի և մենք էլ կզիմենք իմաստային վերլուծության։ Անժխտելի է, որ այս դերբայը շարունակական, չավարտված, անկատար գործողություն է ցույց տալիս և այս տեսակետից նույնանում է անկատար դերբայի հետ, բայց նրանից տարբերվում է նրանով, որ մինչդեռ անկատարը հանդես է գալիս որպես բուն իսկ գործողության վիճակ, այս դերբայը ցույց է տալիս առարկայի մի վիճակ, որի ժամանակ նա (առարկան) մի այլ գործողություն է կատարում, այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք. համալսարան գնալիս տեսա ոնկերոջս, համալսարան գնալիս տեսնելու եմ (կտեսնեմ) ոնկերոջս և այլն, ապա՝ գնալիս դերբայը ցույց է տալիս, որ հենց այդ վիճակում (գնալու վիճակում) լինելու ժամանակ եմ տեսել կամ տեսնելու։

սա նշանակում է, թե այս դերբայը ցույց է տալիս մի ուրիշ գործողության զուգահեռ, ընթացակից գործողություն, որպես շարունակվող վիճակ։ Անկատար դերբայից սա իր դերով որոշակիորեն տարբերվում է. անկատար դերբայը կազմում է բայի եղանակային ձևեր, իսկ սա չի կազմում (չհաշված երեք անկանոն բայերը), անկատար դերբայը ինքնին նախադասության անդամ չէ, իսկ սա նախադասության երկրորդական անդամ է որպես ժամանակի պարագա։ Այս նկատի ունենալով էլ մենք այս դերբայը կոչում ենք ժամանակային դերբայ. ըստ այսմ, ժամանակային դերբայը ցույց է տալիս մի շարունակվող գործողություն (վիճակ), որի ընթացքում կատարվում է մի այլ գործողություն։ Նկատելի է, որ նա կարող է դրվել բոլոր ժամանակների ու եղանակների հետ անփոփոխ ձևով (հմմտ. գնալիս տեսա, տեսնելու եմ, կտեսնեմ, տեսնեմ, պիտի տեսնեմ և այլն), ըստ որում սահմանականի ներկա և անցյալ ժամանակների հետ գործածվելիս ցույց է տալիս նաև զուգահեռաբար կատարվող գործողության տևական կամ մշտական բնույթը, ինչպես, օրինակ՝ համալսարան գնալիս հանդիպում եմ (էի) ընկերոջս Նախադասության մեջ հանդիպում եմ (էի) ստորգյալը ցույց է տալիս ոչ թե մի անգամ կատարվող, այլ մշտական կամ սովորական դարձած գործողություն (—սովորաբար հանդիպում եմ)։ Այս դերբայը կազմվում է դերբայական բայահիմքից՝ ի վերջավորությամբ։

Վերջապես, խոսակցական լեզվից գրականության մեջ թափանցած -են վերջավորությամբ դերբայը նույնպես ցույց է տալիս զուգահեռ, ընթացակից գործողություն, իբրև շարունակական վիճակ։ Մեր «Մեղրու բարբառը» աշխատության մեջ, խոսելով այդ դերբայի մասին, մենք այն կոչել ենք մակբայական դերբայ, նկատի ունենալով, որ -ի ձևով դերբայը այդ բարբառում վերածվել է բոմն անկատար դերբայի (կերպային), իսկ -ում ձևով դերբայը բոլորովին չկա։ Քանի որ այդ բարբառում մակբայական ֆունկցիա կատարող դերբայը միայն դա է, ապա հարմար էր այդ բարբառի համար այն կոչել մակբայական դերբայ։ Ա. Աբրահամյանը, ուսումնասիրելով հայերենի դերբայները գրական լեզուներում և բարբառներում, ցույց տվեց, որ այդ դերբայը կա նաև ուրիշ բարբառներում, որոնցից թափանցել է նաև գրական լեզվի մեջ, և կոչեց «ընթացակցական»։ Այս անվանումը ճիշտ կարելի է համարել, սակայն, թե՛ այս, և թե՛ նախորդ դերբայի համար։ Թե՛ վազելեն, և թե՛ վազելիս դերբայները ցույց են տալիս ընթացակից, զուգահեռ գործողություն և դրանով նրանք միատեսակ դերբայներ են. նրանց տարբերությունն այն է, որ մեկը՝ ժամանակայինը, ցույց է տալիս վիճակ, որի ժամանակ ենթական կատարում է մի այլ գործողություն, իսկ մյուսը ցույց է տալիս վիճակ, որի մեջ լինելով ենթական կատարում է մի այլ գործողություն, այլ կերպ ասած՝ մեկը որոշում է ժամանակը, մյուսը՝ ձևը։ Քանի որ այդպես է, ապա երկուսն էլ պետք է դիտել իրենց իմաստի և ֆունկցիայի ընդհանրությամբ և, այդ ընդհանուր հատկանիշներով նրանք կապելով իրար հետ, գտնել նաև նրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատուկը։ Իմաստի տեսակետից ընդհանուր է այն, որ երկուսն էլ ցույց են տալիս շարունակական վիճակ, որն ընթացակից է մի այլ գործողության, ֆունկցիայի տեսակետից ընդհանուր է այն, որ նրանք եղանակային ձևերի բաղադրիչ չեն և նախադասության անդամ կարող են լինել որպես պարագա։ Տարբերությունն այն է, որ մեկը ժամանակի պարագա է, մյուսը՝ ձևի։ Ընդհանրությունների հիման վրա երկուսն էլ կկոչենք մակբայական դերբայներ. իսկ տար-

բերության հիման վրա մեկը՝ ժամանակային, մյուսը՝ ձևի դերբայ: Մնում է ավելացնել, որ ձևի դերբայը, որը կազմվում է դերբայական բայահիմքից -ևն վերջավորության հավելումով, գրական լեզվում սահմանափակ գործածություն ունի, այն էլ իբրև խոսակցական-ժողովրդական ձև. մեր արդի գրականում նրա փոխարեն գործածվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովը (շորորալեն եկավ—շորորալով եկավ)։

Այսպիսով, ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում մենք ընդունում ենք տասը դերբայ (մեկը վերապահորեն), որոնք խմբավորվում են հետևյալ կարգերի մեջ.

1. Կերպային.—անկատար, վաղակատար, ապառնի, ժխտման
2. Վիճակային.—ա) անկախ.—անորոշ
   բ) որոշչական.—ենթակայական, հարակատար, կատարման
   գ) մակբայական.—ժամանակային, (ձևի)։

Այս բոլորը կարելի է ներկայացնել հետևյալ տախտակով.

		Կերպային հատկանիշ			
		շարունակական	կատարելի	կատարված	ընդհանուր
Վիճակային		անկատար (կարդում, որում)	ապառնի (կարդալու, գրելու)	վաղակատար (կարդացել, գրել)	ժխտման (կարդա, գրի)
	անկախ				անորոշ (կարդալ, գրել)
	որոշչական	ենթակայական (կարդացող, գրող)	կատարման (կարդալիք, գրելիք)	հարակատար (կարդացած, գրած)	
	մակբայական	1. ժամանակային (կարդալիս, գրելիս) (2. ձևի)			

2. **Եղանակային ձևեր.** Բայի եղանակային ձևերը լինում են պարզ և բաղադրյալ. պարզ են այն ձևերը, որոնք կազմվում են բայահիմքի և դիմային-ժամանակային վերջավորությունների միացումով, բաղադրյալ են նրանք, որոնք կազմվում են որևէ կերպային դերբայի և օժանդակ բայի ներկայի կամ անցյալի անկատարի հարադրությամբ։ Բաղադրյալ ձևերն են. սահմանական եղանակի ներկան և անցյալ անկատարը, ապառնին և ապառնի անցյալը, վաղակատար ներկան և անցյալը, ենթադրական եղանակի ապառնի ներկայի ու ապառնի անցյալի ժխտական ձևերը։ Վերը շարադրվածի համաձայն սահմա-

նականի հարակատար ներկա և անցյալ կոչվածը մենք եղանակային ձևեր չենք համարում։ Թե ո՛ր դերբայից ի՛նչ բաղադրյալ եղանակային ձևեր են կազմվում, արդեն ասել ենք, ուստի և բավականանում ենք միայն թվելով։

Պարզ եղանակային ձևերն իրենց հերթին կարող են լինել առաջնային և երկրորդային. առաջնային են նրանք, որոնք կազմվում են որևէ բայահիմքից՝ դիմային-ժամանակային վերջավորությունների հավելումով. ինչպես՝ կարդ-ա-ս, գրեց-ի և այլն. երկրորդային են այն ձևերը, որոնք կազմվում են առաջնային ձևերից՝ եղանակավորող կամ բացասական (ժխտական) ձևույթների հավելումով, ինչպես՝ կ-կարդամ, պիտի կարդամ, չկարդամ և այլն։

Առաջնային պարզ ձևեր ունեն. սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը, ըղձական եղանակի դրական խոնարհման երկու ժամանակները, հրամայական եղանակի դրականը. երկրորդային ձևեր ունեն ենթադրական (պայմանական) ու հարկադրական եղանակների դրական խոնարհումը և ըղձականի, հարկադրականի ու հրամայականի ժխտական խոնարհումը։

Վերլուծելով ժամանակակից հայերենի առաջնային պարզ եղանակային բայաձևերի վերջավորությունները, ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

1. Կան վերջավորություններ, որոնք ընդհանուր են բոլոր պարզ առաջնային բայաձևերի համար, բացի հրամայականից. օրինակ, -նք վերջավորությունն ունենք բոլոր պարզ բայաձևերում (կարդանք, կարդայինք, կարդացինք, մոռացանք և այլն)։ Կան վերջավորություններ էլ, որոնք հատուկ են միայն որևէ ժամանակային ձևի. օրինակ՝ ըղձական ապառնու եզակի 2-րդ դեմքում ունենք ս վերջավորությունը (կարդա-ս), իսկ ապառնի անցյալում՝ -ր (կարդայի-ր)։

2. Քանի որ դիմային վերջավորություններն ինքնին չեն արտահայտում ժամանակային հարաբերություն, ապա դրանք արտահայտելու համար օգտագործվում են ժամանակի ցուցիչներ՝ անցյալի համար, օրինակ՝ գրեմ և գրեցի ձևերի մեջ ժամանակային հակադրությունը (ապառնի—ապառնի անցյալ) արտահայտվում է ի ցուցիչի բացակայությամբ կամ առկայությամբ։

3. Քանի որ անցյալի նույն ցուցիչը հավասարապես կարող են ունենալ երկու տարբեր եղանակների անցյալի ձևերը, ապա դրանց հակադրությունն արտահայտվում է բայահիմքերի հակադրությամբ. օրինակ՝ գրեցի և գրեցինք ունեն նույն վերջավորությունը (-ցի), որի մեջ անցյալի ժամանակային ցուցիչն է ի. այդ երկու ձևերի տարբերությունը հիմնված է այն բանի վրա, որ մեկը կազմված է անկատարի, մյուսը՝ կատարյալի հիմքից։

4. Կան դեպքեր, երբ բացի բայահիմքերի և ժամանակային ցուցիչի հակադրությունից, ունենք նաև դիմային վերջավորությունների հակադրությունը. օրինակ՝ գտնի, գտներ և գտավ ձևերի մեջ ունենք ոչ միայն անկատար և կատարյալ հիմքերի հակադրություն, այլև՝ դիմային վերջավորությունների։

5. Թվի կարգի համար յուրահատուկ վերջավորություն չկա. եզակիի և հոգնակիի հակադրությունն արտահայտվում է նրանով, որ յուրաքանչյուր դեմքի եզակի ու հոգնակի վերջավորությունները տարբեր են. սա նշանակում է, թե թվի կարգը ևս արտահայտվում է դիմային վերջավորությամբ։

Այս բոլորից ելնելով, ժամանակակից հայերենի առաջնային պարզ բայաձևերի վերջավորությունները կարելի է դասակարգել ըստ կազմության և ըստ ժամանակի։ Ըստ կազմության վերջավորությունները լինում են պարզ և բաղադրյալ. պարզ են այն վերջավորությունները, որոնք ցույց են տալիս

միայն դեմքի ու թվի քերականական կարգերը, ինչպես, օրինակ, մ, ս, նք և այլն, բաղադրյալ են այն վերջավորությունները, որոնք ունեն նաև ժամանակային ցուցիչ, ինչպես, օրինակ՝ -ինք, -իր և այլն։

Ըստ ժամանակի վերջավորությունները կարող են լինել ներկայի և անցյալի, այսինքն՝ վերջավորություններ, որոնք միայն ներկայի ձևերում կարող են լինել (մ, ս) և վերջավորություններ, որոնք միայն անցյալի ձևերում կարող են լինել (ր, վ)։

Վերջապես պետք է ավելացնել և այն, որ թե՛ պարզ, և թե՛ բաղադրյալ վերջավորությունները կարող են միանալ բայահիմքին կամ խոնարհիչի օգնությամբ, ինչպես՝ կարդ-ա-մ, կարդ-ա-յ-ինք, կամ առանց խոնարհիչի, ինչպես՝ գր-ի, գրեց-ինք։ Իբրև ընդհանուր կանոն, առանց խոնարհիչի են կատարյալի ձևերի վերջավորությունները, խոնարհիչով են անկատարի ձևերի (ապառնի, ապառնի անցյալ) վերջավորությունները։

Այսպիսով, առաջնային պարզ բայաձևերի մեջ կարող ենք ունենալ հետևյալ ձևաբանական միավորները՝ բայահիմք, խոնարհիչ, ժամանակային ցուցիչ, դիմային վերջավորություն։ Սրանց կարելի էր ավելացնել որոշ ձևերի մեջ երևան եկող յ հնչյունը, բայց դա միայն ուղղախոսական և ուղղագրական նշանակություն ունի և զուրկ է ձևաբանական դերից, ինչպես և քերականական որևէ իմաստից[24]։

Վերջավորությունների այսպիսի անդամատումը հնարավորություն է տալիս կատարելու ձևույթների նույնացում (идентификация морфем) և տարբեր ձևերի մեջ գտնել միևնույն վերջավորությունները։ Այսպես, վերլուծելով բոլոր առաջնային պարզ բայաձևերը, գտնում ենք հետևյալ ձևույթները.

1) դիմային վերջավորություններ[25]. արդի գրական հայերենի խոնարհման համակարգում ունենք եզակիում՝ առաջին դեմքի մ կամ ∅, 2-րդ դեմքի՝ ս, ր, ա, երրորդ դեմքի ր, վ կամ ∅, հոգնակիում՝ առաջին դեմքի -նք, երկրորդ դեմքի -ք և երրորդ դեմքի -ն վերջավորությունները, որոնք կարելի է ներկայացնել հետևյալ տախտակով.

	Եզակի			Հոգնակի		
	Ա դեմք	Բ դեմք	Գ դեմք	Ա դեմք	Բ դեմք	Գ դեմք
Ներկա	մ	ս	ի, ∅	նք	ք	ն
Անցյալ	∅	ր	ր, վ, ∅			
Ապառնի		ր, ա				

24 Ուղղագրական կանոնների համաձայն երկու ձայնավորների միջև գրվում է յ այն դեպքերում, եթե առաջին ձայնավորն է ա կամ ո։ Դա չի նշանակում, սակայն, թե արտասանական տեսակետից էլ այդպես է. ժամանակակից գրական արտասանությամբ յ լինում է բոլոր այն դեպքերում, երբ երկու ձայնավորներ հանդիպում են իրար (հմմտ. գրեի=գրեյի, կատարածուի=կատարածույի, Թրիլիսիի=Թրիլիսիյի, նույնիսկ՝ թողնելու եմ=թողնելու յեմ և այլն)։ Սակավաթիվ փոխառյալ բառեր ունենք միայն, որոնց մեջ իրար հաջորդող երկու ձայնավորները արտասանվում են անջատաբար, առանց յ-ի (սր. աուդիենցիա, կազուիստիկա և այլն)։

25 Մեր 0 տառից տարբերելու նպատակով զրո վերջավորության համար օգտագործում ենք գծիկով շրջանակը, ինչպես հաճախ արվում է նորագույն լեզվաբանական գրականության մեջ։

Ինչպես տեսնում ենք, հոդնակի թվում ունենք միայն մեկական վերջավորություն յուրաքանչյուր դեմքի համար բոլոր առաջնային պարզ բայաձևերում, մինչդեռ եզակիում այդպիսի միօրինակության չի հասել մեր լեզուն։

2. Ժամանակային ցուցիչներ.—Ինչպես ասացինք, ժամանակային ցուցիչներ տվեն միայն անցյալի պարզ բայաձևերը, ուստի և դրանք կարելի է կոչել պարզապես անցյալի ցուցիչներ։ Այդ ցուցիչներն են ի և ա. դրանցից ա ցուցիչն ստանում են ներկայի ս և չ հիմքակազմիչով ոչ պատճառականաձև բայերը սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալում, ինչպես՝ մոռանալ-մոռաց-ա-նք, մերձենալ-մերձեց-ա-նք, տեսնել-տես-ա-նք, թռչել-թռ-ա-ն և այլն։ Մյուս բայերը սահմանականի անցյալ կատարյալում և բոլոր բայերն ըղձականի անցյալում ստանում են ի ցուցիչը, ինչպես՝ կարդաց-ի-ն, գրեց-ի-ն, սովորեցր-ի-ն, գրվեց-ի-ն, կարդայ-ի-ն, գր-ե-ի-ն, սովորեցն-ե-ի-ն, գրվ-ե-ի-ն, մոռան-այ-ի-ն, մերձեն-այ-ի-ն, տեսն-ե-ի-ն, թռչ-ե-ի-ն և այլն։ Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի և ըղձականի անցյալի եզակի երրորդ դեմքում ի ցուցիչը չի լինում, ուստի և այդտեղ էլ ունենում ենք ∅։ Հիմային վերջավորությունների հետ ժամանակային ցուցիչների միացումով ստանում ենք անցյալի հետևյալ բաղադրյալ վերջավորությունները.

	ի ցուցիչով	
1-ին դեմք	ի + ∅ > ի	ի + նք > ինք
2-րդ »	ի + ր > իր	ի + ք > իք
3-րդ »	∅ + ր > ր	ի + ն > ն
	∅ + ∅ > ∅	
	ա ցուցիչով	
1-ին դեմք	ա + ∅ > ա	ա + նք > անք
2-րդ »	ա + ր > ար	ա + ք > աք
3-րդ »	ա + վ > ավ	ա + ն > ան

Եզակի երրորդ դեմքի ր վերջավորություն է լինում ըղձականի անցյալում (աղար, գրեր), զրո վերջավորություն՝ ի ցուցիչով բայաձևերի սահմանականի անցյալ կատարյալում (աղաց, գրեց), և վ՝ ա ցուցիչով բայաձևերի անցյալ կատարյալում (մոռաց-ա-վ, տես-ա-վ, թռ-ա-վ)։ Քանի որ պատճառականաձև բայերի անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքը (սովորեցրեց, հարցրեց) համարել ենք երկրորդային բայահիմք, ապա զրո վերջավորություն պետք է ընդունենք նաև այդ բայաձևի համար։

3. Խոնարհիչներ.—Ինչպես արդեն ասել ենք, խոնարհիչ ենք համարում այն ձայնավորները, որոնք բայահիմքը միացնում են վերջավորությանը. իրև խոնարհիչներ կարող են հանդես գալ ա, ե և ի ձայնավորները՝ ըղձականի և հրամայականի ձևերում։ Ըղձական եղանակի բոլոր ձևերում, բացի ներկայի եզակի երրորդ դեմքից, վերջավորությունները, բաղադրյալ թե պարզ, միանում են հիմքին ա կամ ե խոնարհիչով, ըստ որում պահպանվում է անորոշի խոնարհիչը, ինչպես՝ գրել-գր-ե-մ, կարդալ-կարդ-ա-մ և այլն։ Ներկայի եզակի երրորդ դեմքն ունի զրո վերջավորությունը՝ ա խոնարհիչի հետ և ի վերջավորությունը՝ անորոշի ե խոնարհիչով բայերի հետ, առանց խոնարհիչի պահպանման։ Ըստ այսմ, ըղձական եղանակի ներկայի և անցյալի ձևերում ունենում ենք խոնարհիչների ու վերջավորությունների հետևյալ միացությունները.

		Ներկա			Անցյալ			
		խոնարհիչ	դիմային վերջավոր.	բոլորի միացություններ	խոնարհիչ	ժամանակային ցուցիչ	դիմային վերջավորութ.	բոլորի միացություններ
եզակի	1-ին դ.	ա ե	մ մ	-ամ -եմ	ա ե	ի ի	∅ ∅	-այի -եի
	2-րդ դ.	ա ե	ս ս	-աս -ես	ա ե	ի ի	ր ր	-այիր -եիր
	3-րդ դ.	ա ∅	∅ ի	-ա -ի	ա ե	∅ ∅	ր ր	-ար -եր
հոգնակի	1-ին դ.	ա ե	նք նք	-ասք -ենք	ա ե	ի ի	նք նք	-այինք -եինք
	2-րդ դ.	ա ե	ք ք	-աք -եք	ա ե	ի ի	ք ք	-այիք -եիք
	3-րդ դ.	ա ե	ն ն	-ան -են	ա ե	ի ի	ն ն	-այինն -եին

Հրամայական եղանակը, որ ունի մեկ ժամանակ և մեկ դեմք, ամենից ավելի խայտաբղետ պատկերն է ներկայացնում կազմության տեսակետից. եզակի թվում ունենք r, ու կամ ∅ վերջավորություն, իսկ հոգնակիում՝ ք: Խոնարհիչներն են. r վերջավորության հետ՝ -ի (գր-ի-r), ∅ վերջավորության հետ՝ ա (կարդ-ա-∅), ու վերջավորության հետ՝ զրո (սովորեցr-ու), ք վերջավորության հետ՝ ե (կար-դաց-ե-ք, գրեց-ե-ք). մի խումբ բայեր առանց խոնարհիչի են զրո վերջավորությամբ, որով հրամայականի եզակին նույնանում է կատարյալի բայահիմքի հետ (բեr, տես և այլն)։ Այսպիսով, հրամայականի համար ստանում ենք խոնարհիչների և դիմային վերջավորությունների հետևյալ հնարավոր միացությունները. եզակի. ա + ∅ > ա, ի + r > իr, ∅ + ու > ու, ∅ + ∅ > ∅ (կարդա, գրիr, սովորեցրու, բեr). հոգնակի. ե + ք > եք (կարդաց-եք, գրեց-եք, բեr-եք)։

Ամփոփելով այս բոլորը, առաջնային պարզ բայաձևերի համար կստանանք խոնարհիչների, անցյալի ցուցիչների և դիմային վերջավորությունների հետևյալ հնարավոր միացությունները.

		Սահմանականի անցյալ կատարյալ	Ըղձական եղ.		Հրամայական եղ.
			ներկա	անցյալ	
եզակի	1-ին դեմք	ա, ի	ամ եմ	այի եի	—
	2-րդ դեմք	իr ար	աս ես	այիr եիr	ա, իr, ∅ r.e
	3-րդ դեմք	∅, ավ	ա ի	ար եr	—
հոգնակի	1-ին դեմք	ինք անք	անք ենք	այինr եինr	—
	2-րդ դեմք	իք աք	աք եք	այիr եիք	եք
	3-րդ դեմք	ին ան	ան են	աին եին	—

Այս բոլորից հետո մնում է ասել, թե պարզ ձևերից որը ո՞ր բայահիմքից է կազմվում։

Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը կազմվում է կատարյալի բայահիմքից և ներկայացնում է հետևյալ երեք տիպարները.

I		II		III
կարդաց-ի	գրեց-ի	տես-ա	մոռաց-ա	սովորեցր-ի
կարդաց-իր	գրեց-իր	տես-ար	մոռաց-ար	սովորեցր-իր
կարդաց	գրեց	տես-ավ	մոռաց-ավ	սովորեցր-եց
կարդաց-ինք	գրեց-ինք	տես-անք	մոռաց-անք	սովորեցր-ինք
կարդաց-իք	գրեց-իք	տես-աք	մոռաց-աք	սովորեցր-իք
կարդաց-ին	գրեց-ին	տես-ան	մոռաց-ան	սովորեցր-ին

Երրորդ տիպարի առանձնահատկությունն այն է, որ եզակի երրորդ դեմքը ներկայացնում է կատարյալի երկրորդային բայահիմքը, մինչդեռ մյուս ձևերը կազմվում են առաջնային բայահիմքից. այդպես են ոչ միայն պատճառականաձև բայերը, այլև կատարյալի անվերջավոր բայահիմքով մի խումբ բայեր, եթե նրանք ստանում են -ի ժամանակային ցուցիչը (տվի, տվիր, տվեց, տվինք, տվիք, տվին), սակայն այդ բայերի այս կարգի խոնարհումը հատուկ է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին և մեր գրական լեզվի արդի համակարգի համար օրինաչափություն չի կարելի համարել, մինչդեռ պատճառականաձև բայերինը հաստատուն օրինաչափություն է։

Ըղձական եղանակի ձևերը կազմվում են անկատարի բայահիմքից՝ բոլոր բայերի համար անխտիր և ներկայացնում են երկու տիպար՝ խոնարհիչների համաձայն.

կարդամ, կարդաս...	գրեմ, գրես...
կարդայի, կարդայիր...	գրեի, գրեիր...

Հրամայականի եզակին կազմվում է ա և ե խոնարհման պարզ բայերի ներկայի բայահիմքից (կարդալ-կարդա, գրել-գր-իր), իսկ մյուս բոլոր բայերի՝ կատարյալի բայահիմքից (օր. սովորեցրու, մոռացիր, գտիր). ա խոնարհիչով զրո վերջավորություն ունեն ա խոնարհման պարզ բայերը, առաց խոնարհիչի ու վերջավորություն ունեն պատճառականաձև բայերը, ի խոնարհիչով r վերջավորությունը՝ բոլոր մնացյալ բայերը, բացի նրանցից, որոնց հրամայականի եզակին նույնանում է կատարյալի բայահիմքին (տես, բեր ևն)։ Այս բոլորից ստանում ենք հետևյալ տիպարները.

1. Անկատարի բայահիմք + ա խոնարհիչ + ∅ վերջավորություն (կարդա)
2. Անկատարի բայահիմք + ի » + r » (գրիր)
3. Կատարյալի բայահիմք + ի » + r » (մոռացիր)
4. Կատարյալի բայահիմք + ∅ » + ու » (սովորեցրու)
5. Կատարյալի » + ∅ » + ∅ » (տես)

Հոգնակի թիվը կազմվում է բոլոր կարգի բայերի կատարյալի բայահիմքից (կարդացեք, գրեցեք, մոռացեք, սովորեցրեք, տեսեք). ե խոնարհման բայերը խոսակցական լեզվում ունեն նաև անկատարի հիմքից կազմվող ձև (գրեք, գործեք, ևն), որով հրամայականի հոգնակին նույնանում է ըղձականի ներկայի հետ. այդ ձևը թափանցել է գրական լեզվի մեջ և տարածվելու հակում ունի։

Երկրորդային պարզ բայաձևերը կազմվում են ըղձականի ձևերից՝ պիտի, կ եղանակիչների կամ ժխտականի հարադրությամբ. պիտի եղանակիչով կազմվում է հարկադրական եղանակը (պիտի կարդամ, պիտի կարդայի, պիտի զրեմ, պիտի զրեի). եղանակիչը, իբրև կանոն, նախադաս է. պիտի եղանակիչը կարող է փոխարինվել պետք է եղանակիչով։

Կ եղանակիչով կազմվում է այսպես կոչված ենթադրական կամ պայմանական եղանակը՝ ըղձականի հարադրությամբ (կկարդամ, կգրեմ)։

Չ ժխտականով կազմվում են ըղձական և հարկադրական եղանակների բացասականը (չկարդամ, չկարդայի, չպիտի կարդամ, չպիտի կարդայի) և սահմանականի անցյալ կատարյալի բացասականը (չկարդացի, չգրեցի)։ Նույն եղանակիչով կազմվում է նաև օժանդակ (էական) բայի ներկայի ու անցյալի ժխտականը, որ բոլոր բաղադրյալ ձևերի բացասական (ժխտական) խոնարհման բաղադրիչն է հանդիսանում։ Օժանդակ բայի ժխտական ձևերն են. ներկա՝ չեմ, չես, չի (չէ), չենք, չեք, չեն. անցյալ անկատար՝ չէի, չէիր, չէր, չէինք, չէիք, չէին։ Ներկայի եզակի երրորդ դեմքի չի ձևը գործածվում է բայի բաղադրյալ ժամանակային ձևերում, իբրև կանոն նախադաս է և չի կարող փոխարինվել չէ ձևով (չի գրում, չի գրելու, չի գրել, չի գրի). չէ ձևը կարող է գործածվել որպես բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույց, իբրև կանոն հետադաս է և ազատորեն կարող է փոխարինվել չի ձևով (աշակերտ է—աշակերտ չի, վատ է—վատ չի, անհրաժեշտ է—անհրաժեշտ չի, քնած է—քնած չի)։

Հրամայական եղանակի ժխտականը, որ կոչվում է արգելական, կազմվում է երկու ձևով. 1) մի արգելական մասնիկով, որ դրվում է հրամայականի դրական ձևերի վրա, և նախադաս է. մի՛ կարդա, մի՛ գրիր, մի՛ սովորեցրու, մի՛ կարդացեք, մի՛ գրեցեք, մի՛ սովորեցրեք և այլն. 2) ժխտական դերբայի ու նախադաս արգելական մասնիկի հարադրությամբ, որ հոգնակիի համար ստանում է երկրորդ դեմքի ք վերջավորությունը. մի՛ կարդա, մի՛ գրի, մի՛ մոռանա, մի՛ սովորեցնի, մի՛ տեսնի, մի՛ կարդա, մի՛ք գրի, մի՛ք մոռանա, մի՛ք սովորեցնի, մի՛ք տեսնի և այլն։

Այս երկրորդ ձևն ավելի ժողովրդական-խոսակցական բնույթ ունի, բայց թափանցել է գրական լեզվի մեջ և հետզհետե տարածվում է՝ ընդհանրանալու ձգտումով։

Ինչպես մի արգելականը, այնպես էլ օժանդակ բայի ժխտական ձևերը, որպես բացասական բայաձևերի նախադաս բաղադրիչ, շեշտն իրենց վրա են կրում, իսկ խոնարհվող բայը զրկվում է շեշտից (հմմտ. գրի՛ր, մի՛ գրիր. կրկարդա՛մ, չե՛մ կարդա և այլն), ըստ որում ժխտականների շեշտը շատ ավելի ուժգին է, քան սովորական բառային շեշտն է։

Դ. ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Ընդունված է, որ ժամանակակից հայերենն ունի հինգ եղանակ. սահմանական, ըղձական, հարկադրական, ենթադրական կամ պայմանական, հրամայական։

Սահմանական եղանակի ինն ժամանակներից երկուսը (հարակատար ներկա և անցյալ), ինչպես ցույց տվեցինք, եղանակային ձևեր չեն, ուստի և մնում է յոթը, բայց ստորև մենք ավելացնում ենք ևս երկու ժամանակային ձև, որով դառնում է դարձյալ ինն։ Այդ ձևերից վեցը երեք կերպերի հակադրու-

թյունն են ներկայացնում ներկա և անցյալ ժամանակների հարաբերությամբ. այսպես՝

Կերպեր	Ժամանակներ	
	ներկա	անցյալ
շարունակական (անկատար դերբայ)	(կարդում) եմ, ես, է... (գրում) եմ, ես, է...	(կարդում) էի, էիր, էր... (գրում) էի, էիր, էր...
կատարելի (ապառնի դերբայ)	(կարդալու) եմ, ես, է... (գրելու) եմ, ես, է...	(կարդալու) էի, էիր, էր... (գրելու) էի, էիր, էր...
կատարյալ (ժողովատար դերբայ)	(կարդացել) եմ, ես, է... (գրել) եմ, ես, է...	(կարդացել) էի, էիր, էր... (գրել) էի, էիր, էր...

Հակադրությունն այնքան արիմաչափ է ու կանոնավոր, որ ավելացնելու ոչինչ չի մնում։

Հակադրությունների այդ համակարգից դուրս է մնում անցյալ կատարյալը, որ ցույց է տալիս կատարյալ (ավարտված) գործողություն, անցյալ ժամանակում. ըստ գործողության վիճակի անցյալ կատարյալն, ուրեմն, համընկնում է կատարյալ կերպի հետ. բայց վերի եռակի հակադրության մեջ բացի գործողության վիճակից (կերպից) կա նաև մի այլ բան՝ տևականություն. կարդացել եմ նշանակում է կարդալու գործողությունը ավարտած վիճակում եմ, այդպես էլ կարդացել էի, կարդում եմ և այլն, մինչդեռ կարդացի ցույց է տալիս պարզապես ավարտած գործողություն անցյալում, առանց տևականության հատկանիշի։ Ըստ այսմ, բաղադրյալ ձևերը արտահայտում են տևականություն, իսկ անցյալ կատարյալը՝ պարզապես կատարված գործողություն, և դրան համապատասխան էլ կկոչենք պարզ կերպ, ընդունելով Ս. Աբեղյանի անվանումը։

Մեր գրական լեզվի խոնարհման համակարգին նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ շատ է արծարծվել ենթադրական եղանակի հարցը, և ճիշտ կերպով կասկածի տակ է առնվել այդ եղանակի գոյությունը։ Նրանք, որ գտնում են, թե կզամ, կզայի... ձևերն իբրև ենթադրական կամ պայմանական եղանակ պետք է գիտել, ելնում են այն փաստից, որ բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ որևէ պայման արտահայտող երկրորդական նախադասության հետ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը մեծ մասամբ լինում է այդ ձևով (հմմտ. եթե ուզի, կղա. եթե գամ, կխոսենք ևն)։ Այս մտեցումը, սակայն, չի կարելի արդարացնել. բայական եղանակները որոշելու համար չի կարելի իբրև հիմք ընդունել միայն մի կարգի կիրառությունը և այն էլ ժամանակների որոշակի համաձայնություն պահանջող նախադասությունների մի տիպի մեջ։ Ամեն մի բայաձևի համար իբրև որոշիչ տվյալ պետք է վերցնել անկախ գործածությունը։ Հենց այդ անկախ գործածությունը ցույց տալու համար մենք թույլ ենք տալիս մեզ այս դեպքում մի քանի ընդարձակ մեջբերումներ կատարել.

Դու կգաս ու կրկին հեքիաթով կդյուրես,
Լուսերես կցրես մառախուղն իմ հոգու...
Կփարվես մեղմորեն, կփռես, կվառես անթառամ՝
Կուսական աշխարհիդ ծաղիկներն անծանոթ,

Կնստենք իրար մոտ, և հեռու կլինի առօրյան...
Սև թախիծն՝ իմ սրտից, մութ խոհերն՝ իմ հոգուց կգնան,
Լույսիդ դեմ նցրվեն ոստվերները մռայլ։
Տառապանքը քեզ հետ քաղցր՝ հուշ, և խոսքերը՝ խորհուրդ
Կդառնան, կհագնեն ուրիշ փայլ[26]...
Նորից կբողնեմ քաղաքն աղմկոտ
Ու ճամփա կընկնեմ հավետ միայնակ.
Անխոս կմարի երեկոն աղոտ,
Կպառկեմ դաշտում կանաչ ծառի տակ[27].

և այսպես ամրողջ բանաստեղծությունը, որի մեջ գործածվում են. կմոռանամ, կզամ, կբերի, կլսեմ, կգրկեմ, կնեկեկամ, կերազեմ, կխնդրեմ, կխմեմ, կքնեմ:

Մենք դեռ կգանք.
Մեր բանակը կանցնի դեռ աշխարհքով։
Դեռ կգա Իլյիչը,
Որ մտնի համաշխարհային Սովնարկոմ[28]։

Կանցնենք մենք էլ այս աշխարհում,
Ինչպես ծովում՝ ջրի կաթիլ,
Ծուխ կդառնա ամեն գարուն[29]...

... Կեչենն շքեղ և ուղիղ
Սրգի շուղեր կենդանի...
Կապրի հանճարը քո ջինջ...
Կխաղաղվի վերջապես
Խոնջած աճյունը քո հար...
Կապրի հոգիդ հմայող[30]...

Այսպիսի ամրողջական հատվածներ կարելի էր շատ բերել. սակայն այսքանը բավական է մեր վերլուծությունների համար։ Այդ հատվածներից դատելով հեշտ է եզրակացնել, որ ընդգծված բայաձևերը ոչ թե ենթադրվող կամ պայմանական, այլ միանգամայն հասարատապես կատարելի գործողություն են արտահայտում։ Այնուհետև. այդ բոլոր ձևերը կարող ենք փոխարինել բաղադրյալ ապառնիով, ինչպես՝ Դու գալու ես ու կրկին դյուրելու ես, փարվելու ես, փռելու ես և այլն. այս դեպքում իմաստը բոլորովին չի փոխվում, բայց գործողությունը դիտվում է իբրև անխուսափելիորեն կատարելի, և դա միանգամայն հասկանալի է. բաղադրյալ ձևերը, ինչպես ասացինք, ցույց են տալիս մի կողմից գործողության կերպ, մյուս կողմից՝ առարկայի վիճակը տվյալ ժամանակում. ինչպես որ նկել եմ նշանակում է, թե ես այժմ գործողությունը ավարտած վիճակի մեջ եմ, գալիս եմ՝ գործողությունը կատարելու վիճակի մեջ, այդպես էլ գալու եմ նշանակում է, թե ես այժմ գործողությունը ապագայում կատարելու վիճակի մեջ եմ. քանի որ առարկան (ենթական) արդեն տրվյալ վիճակի մեջ է, ապա բնականաբար կատարելի գործողությունն էլ անխուսափելի է, մինչդեռ կգամ բայաձևի մեջ այդ անխուսափելիությունը չի արտահայտվում, այլ պարզապես շեշտվում է գործողության կատարելի լինելը։ Այս բանը ավելի լավ երևում է հետևյալ օրինակների մեջ. Երբ ազատ լինեմ, գալու եմ, Երբ գամ, տեսնելու եմ. Երբ ազատ լինեմ, կգամ. Երբ գամ, կտես-

26, 27 Վ. Տերյան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1940, էջ 179, 15։
28, 29, 30 Ս. Չարենց, Ընտիր երկեր, Երևան, 1954, էջ 62, 212, 518։

նեն: Այս նախադասությունների մեջ կատարելի գործողությունը կախված է որոշ պայմանից, և այդ պայմանականությունը չի արգելում, որ գալու եմ, տեսնելու եմ ձևերը փոխարինվեն կգամ, կտեսնեմ ձևերով. երկու ձևերի տարբերությունը դարձյալ այն է, որ մեկում անխուսափելիություն կա, մյուսում՝ ոչ:

Այս բոլորից ելնելով, մենք գտնում ենք, որ ենթադրական կամ պայմանական համարված եղանակի ձևերը պետք է դիտել իբրև սահմանական եղանակի ձևեր. այս դեպքում մենք կունենանք. ա) բաղադրյալ ապառնի ու ապառնի անցյալ և բ) պարզ ապառնի ու ապառնի անցյալ: Այստեղ էլ կունենանք, ուրեմն, մի կողմից՝ բաղադրյալ բայաձևեր, որոնք կատարելի կերպը արտահայտում են ժամանակի հարաբերությամբ և առարկայի վիճակով (տևական կամ շարունակական), մյուս կողմից՝ պարզ բայաձևեր, որոնք պարզապես արտահայտում են կատարելի գործողություն ժամանակային հարաբերությամբ (պարզ կերպ):

Այսպիսով, կունենանք սահմանական եղանակի վեց բաղադրյալ ժամանակ (ներկա, անցյալ անկատար, բաղադրյալ ապառնի, բաղադրյալ անցյալ ապառնի, վաղակատար ներկա, վաղակատար անցյալ) և երեք պարզ ժամանակ (պարզ ապառնի, պարզ անցյալ ապառնի, անցյալ կատարյալ):

Բոլոր բաղադրյալ ժամանակներն արտահայտում են բուն գործողության վիճակը (=կերպ) և առարկայի վիճակը ժամանակային հարաբերությամբ, այսինքն՝ բաղադրյալ ժամանակների մեջ օժանդակ բայն առարկային վերագրում է տվյալ գործողությունը տվյալ վիճակով (կերպով) ժամանակային հարաբերությամբ, ինչպես որ բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցն է տվյալ հատկանիշը վերագրում ենթակային ժամանակի հարաբերությամբ: Պարզ ժամանակներն արտահայտում են գործողության վիճակը (կերպը) ժամանակային հարաբերությամբ, առանց առանձնապես նշելու առարկայի վիճակը տվյալ ժամանակում (ներկայում կամ անցյալում): Հակառակ բաղադրյալ ժամանակներին, որոնք արտահայտում են գործողության երեք կերպ ներկա և անցյալ ժամանակների հարաբերությամբ, պարզ ժամանակներն ունեն երկու կերպ՝ կատարյալ և կատարելի, առաջինը՝ միայն անցյալի, երկրորդը՝ անցյալի ու ներկայի հարաբերությամբ: Այստեղ պակասում է կատարվող (շարունակական) կերպը, որ սակայն ունեն մի քանի պակասավոր բայեր (եմ..., կամ..., գիտեմ...): Թե՛ պարզ, և թե՛ բաղադրյալ ժամանակները չեն արտահայտում կերպի հարաբերությունը ապառնի ժամանակի հետ. դրա համար օգտագործվում են երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, որոնք քննության առարկա չենք դարձնում:

Այսպիսով, մենք ընդունում ենք չորս եղանակ՝ սահմանական, հրամայական, ըղձական, հարկադրական, առաջինը՝ ինն ժամանակով, երկրորդը՝ մեկ, երրորդը և չորրորդը՝ երկուական (ապառնի և ապառնի անցյալ):

Ըղձական եղանակը, որ ունի առաջնային պարզ ձևեր, արտահայտում է պարզ կերպի կատարելի գործողություն, իբրև իղձ, ցանկություն, ներկայի և անցյալի հարաբերությամբ: Նույն ժամանակային հարաբերությամբ հարկադրական եղանակն արտահայտում է հարկադրաբար կամ անհրաժեշտաբար կատարելի գործողություն: Հրամայական եղանակը մեկ ժամանակ ունի միայն, որով արտահայտվում է կատարելի գործողություն, իբրև հրաման՝ ներկայի հարաբերությամբ:

* * *

Մենք փորձեցինք ընդհանուր գծերով նկարագրել բայերի ու բայաձևերի ձևաբանական կառուցվածքը ժամանակակից հայերենում, հիմնվելով գործուն օրինաչափությունների վրա։ Իհարկե, այս ընդհանուր նկարագրությունից շեղվող բայեր ունենք (անկանոն և պակասավոր բայեր), ինչպես և այդ օրինաչափությունները խախտող ղուգահեռ ձևեր, որոնք, սակայն, սույն հոդվածի մեջ քննության առնել հնարավոր չէ։

Եթե այժմ շարադրվածի համաձայն կարդացվեցին ձևը վերլուծենք, կստանանք հետևյալ բանաձևը. LJGcGpJFplT, այսինքն՝ կարդ- (բառահիմք L) -ա- (լծորդ l) -ց- (պատճառականի սեռածանց Gc) -վ- (կրավորականի սեռածանց Gp) -ե- (լծորդ J) -ց- (կատարյալի հիմքակազմիչ Fp) -ի- (ժամանակային ցուցիչ l) -ն- (դիմային վերջավորություն T)։ Այդ նույն ձևը, սակայն, կարող ենք ներկայացնել նաև մի այլ բանաձևով. ThflT (կատարյալի բայահիմք + ժամանակային ցուցիչ + դիմային վերջավորություն)։ Այս տարբեր բանաձևերը պայմանավորված են այն բանով, թե մենք ինչ մակարդակի վրա ենք կատարում վերլուծությունը։ Այդ մակարդակներն են.

1) Ձևույթաբանական (մորֆեմատիկ). երբ վերլուծությունը նպատակ ունի բացահայտել տվյալ լեզվաբանական միավորի մեջ եղած բոլոր ձևույթները։ Այս կարգի վերլուծությունն էլ կարող է լինել ընդհանուր և մասնավոր. ընդհանուր է, երբ անխտիր բոլոր ձևույթներն են առանձնացվում, և մասնավոր է, երբ տվյալ համակարգին հատուկ ձևույթներն են առանձնացվում. օրինակ՝ անկայունացնել բայն առաջին դեպքում կվերլուծենք ան-կայ-ուն-ա-ց-ն-ե-ն-ել ձևույթներին, իսկ երկրորդ դեպքում, միայն բայական համակարգը նկատի ունենալով, կվերլուծենք անկայուն-ա-ց-ն-ե-ն-ել։ Այս հոդվածում մեր նպատակը բայի կառուցվածքային վերլուծությունն է, ուստի և պետք է դիմենք մասնակի ձևույթաբանական վերլուծության։ Ըստ այսմ՝ կարդացվեցին ձևն այս մակարդակում կներկայանա առաջին բանաձևով։

2) Բայակազմական, որի նպատակն է առանձնացնել տվյալ տեսակի բայի կազմության մեջ մտնող բաղադրիչները. այսպիսի վերլուծության համար պետք է վերցնել բայի ելակետային (բառարանային) ձևը, մեր օրինակի համար՝ կարդացվել, որ կներկայանա LJGcGpCTp (բառահիմք + լծորդ + + պատճառականի սեռածանց + կրավորականի սեռածանց + խոնարհիչ + դերբայական վերջ.)։

3) Հիմքակազմական, որի նպատակն է գտնել տվյալ ձևի բայահիմքը և նրա բաղադրիչները. մեր օրինակի բայահիմքն է կարդացվեց-, որի բանաձևն է BJFp (բացարձակ հիմք + լծորդ + անցյալի հիմքակազմիչ)։

4) Ձևակազմական, որի նպատակն է բացահայտել տվյալ բայաձևի բաղադրիչները. մեր օրինակի (կարդացվեցին) բանաձևը կլինի ThflT (կատարյալի բայահիմք + ժամանակային ցուցիչ + դիմային վերջավորություն)։

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛА В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Член-корреспондент АН Армянской ССР Э. Б. АГАЯН

(Резюме)

В данной статье предлагается структуральное описание спряжения глагола в современном литературном армянском языке.

В системе спряжения глагола современного армянского языка мы различаем два уровня: основообразования и формообразования. Анализ глагольных форм дает возможность выделить три основы: а) основу причастную, б) основу имперфекта, в) основу перфекта. В статье излагаются правила образования и даются модели каждой из них.

В системе спряжения глагола современного армянского языка особую роль играют причастные и деепричастные формы. Все эти формы можно разделить на три группы, исходя из выраженной причастной формы характеристики действия (вид, состояние и пр.).

В разделе формообразования анализируются синтетические и аналитические временные формы армянского глагола. В составе синтетических форм различаются следующие компоненты: глагольная основа, соединяющая гласная (congugens), временный показатель, личное окончание.

В конце статьи приводятся модели всех глагольных форм.